

## ЗМІСТ

<b>ВСТУП</b> .....	2
<b>РОЗДІЛ 1 ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ</b> .....	5
<b>1.1. Булінг як явище в сучасному світі</b> .....	5
<b>1.2. Джерела та історіографія</b> .....	17
<b>РОЗДІЛ 2 ПОЧАТОК ВИСВІТЛЮВАННЯ ТА АКТИВНОГО ОБГОВОРЕННЯ ЯВИЩА БУЛІНГУ В УКРАЇНСЬКИХ ШКОЛАХ</b> .....	29
<b>2.1. Особливості шкільного насильства: типи, види, групи ризику</b> .....	29
<b>2.2. Характеристика причин виникнення булінгу</b> .....	35
<b>2.3. Механізми профілактики шкільного насильства</b> .....	39
<b>2.4. Етичні засади роботи з обраною цільовою групою</b> .....	47
<b>РОЗДІЛ 3 ПРОГРАМА ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ В УКРАЇНСЬКИХ ШКОЛАХ</b> .....	49
<b>3.1. Регулювання проблеми булінгу на законодавчому рівні: перші кроки України та світовий досвід</b> .....	49
<b>3.2. Аналіз програм профілактики шкільного насильства</b> .....	58
<b>3.3. Розробка рекомендацій до профілактичної програми з протидії шкільного насильства</b> .....	67
<b>ВИСНОВКИ</b> .....	74
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ</b> .....	78
<b>ДОДАТКИ</b> .....	85

## ВСТУП

**Актуальність.** Насильство є серйозною проблемою суспільства. Школа часто стикається з проявами жорстокості та насилля серед учнів, булінгом серед дітей, проблемою домашнього насильства. Демонстрація сцен насильства в засобах масової інформації та інтернеті або будь-який життєвий досвід тієї чи іншої форми насильства: фізичного, психологічного, сексуального тощо; зростання почуття безпорадності, приниження, гніву чи відчаю, небезпеки, самотності; залежність, протиправна поведінка змушують нас шукати шляхи запобігання насильству.

Зазвичай насильство спостерігається не тільки в кіно, але й в особистому досвіді, а саме в сім'ї чи школі (бійки, вимагання, психологічний тиск, образи, бойкоти). Майже в усіх країнах діти проводять більше часу під наглядом дорослих у навчальних закладах, ніж поза сім'єю. У шкільні роки діти дуже часто можуть стикатися з різними проблемами у стосунках з однолітками. На цьому фоні школи мають не лише контролювати навчання дітей, а й забезпечувати захист дітей від насильства. Дорослі, які здійснюють контроль за навчальними закладами, та ті, хто в них працює, зобов'язані створювати безпечні умови, які сприятимуть збереженню гідності та розвитку дітей, оскільки насильство, будь то фізичне, психологічне, фінансове чи сексуальне, є одним із найбільших порушень прав людини - право на життя, фізичну та психічну недоторканість.

Тема булінгу майже не досліджувалася серед вчених-юристів, але є більше досліджень на цю тему серед педагогів і психологів. Зміни до Закону України «Про адміністративні правопорушення» (далі – КпАП) та Закону України «Про освіту» актуалізували питання булінгу й серед юристів. При цьому проводяться дослідження серед фахівців різних спеціальностей: кримінального, адміністративного та конституційного права.

Проблематику булінгу та його різновидів досліджували такі вчені як:

А. Ведернікова, Ю. Градова, О. Іваній, І. Лубенець, К. Плутницька, Н. Прібиткова, О. Шуміло, К. Янішевська тощо. Більшого дослідження тема булінгу набула серед зарубіжних вчених: особливої уваги заслуговують роботи Д. Олвеуса (D. Olweus), який одним з перших почав працювати в цій сфері, а його рекомендації та антибулінгова програма успішно використовуються у всьому світі. Крім того, слід відзначити праці інших зарубіжних вчених, зокрема: К. Брейвіка (K. Breivik), Д. Дьюї (J. Dewey), С. Лімбера (S. Limber), Д. Патчіна (J. Patchin), Г. Роберже (G. Roberge), П. Сміта (P. Smith), С. Суюер (S. Swearer) та ін.

**Об'єкт** дипломної роботи - шкільне насильство.

**Предметом** дослідження є профілактична програма протидії шкільному насильству.

**Цільова група:** студенти та викладачі.

**Мета:** Визначити механізми протидії насильству в школі шляхом розробки профілактичної програми.

**Методи:**

- загальнонаукові методи (аналіз, синтез, порівняння) при аналізі наукової літератури, статистичних даних і результатів соціологічних досліджень;
- контент-аналіз використовується під час аналізу законодавчої бази та профілактичної програми;
- при підготовці практичної частини дослідження буде використано метод моделювання, що дасть змогу розробити профілактичну програму протидії шкільному насильству.

Основним методологічним підходом дослідження є структурно-функціональний підхід, який дозволяє розглядати школу як систему крізь призму функціональних завдань кожного її елемента (педагогічного персоналу).

**Завдання:**

- Визначення ключових категорій дослідження;

- Описати теоретичні підходи до вивчення профілактики шкільного насильства;
- Здійснити соціально-психологічну характеристику цільової групи;
- Проаналізувати законодавчу базу попередження насильства в школі;
- Охарактеризувати особливості шкільного насильства;
- Проаналізувати існуючі програми попередження насильства в школах;
- Розробити рекомендації щодо шкільної програми попередження насильства.

**Робота складається** зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел, додатки.

## РОЗДІЛ 1 ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ

### 1.1. Булінг як явище в сучасному світі

Цільовою групою нашого дослідження є учнівська молодь та вчителі шкіл. Вибір цієї категорії зумовлений тим, що в навчальних закладах все частіше надходять скарги на часті конфлікти між учнями і навіть надмірну жорстокість між учнями в класі. Також можна спостерігати певні форми насильства з боку вчителів щодо учнів і навпаки.

А зараз ми розглянемо особливості агресивної поведінки відповідно до вікових особливостей дитини.

У дошкільному віці агресивність протилежна беззахисності. Дитина не отримує любові, задоволення, не відчуває небезпеки і страхів. Щоб подолати свої страхи, дитина переходить до оборонно-агресивної поведінки. Також може виникнути аутоагресія у вигляді фантазій про самознищення, сором'язливості, самопокарання.

У початковій школі сильніші учні можуть стати агресивними по відношенню до слабших («обрана жертва») у вигляді тиску, глузувань, бійок, образ. Велику роль відіграє відкрита позиція педагога щодо вибору соціально прийнятних форм поведінки [1].

У дитинстві діти вірять, що бути агресивним означає бути сильним. Ритуали та міфи підліткової групи, які виправдовують їх зовнішню та внутрішню агресію, поширюються. Прояви насильства розглядаються як утвердження влади, лояльності до групи чи ідеї. У деяких випадках ініціаторами агресивної поведінки можуть бути підлітки-неприспосованості.

Для особистості дитини небезпечний результат і неправильна реакція оточуючих на агресивні прояви. Якщо дитина отримує увагу, владу, визнання, гроші та інші привілеї через насильство, у підлітків розвивається культ влади.

Вчений А. П. Краківський виділяє такі вікові особливості росту дітей:

- 1) потреба в позитивній позиції в шкільному колективі та сім'ї;
- 2) швидка стомлюваність;
- 3) прагнення не бути ізольованим, як на уроці, так і в малій групі;
- 4) великий інтерес до теми «владні відносини» на уроці;
- 5) відсутність прояву вікового авторитету;
- 6) вороже ставлення до невиправданих заборон;
- 7) інтерес до помилок учителя;
- 8) нездатність пристосуватися до власних помилок;
- 9) нездатність пристосуватися до «гіршої» ситуації;
- 10) висока емоційність та інші [2, с. 63-64].

У підлітковому віці різко посилюється функція критичного мислення, що зумовлює бажання самому про щось судити і діяти на основі власних суджень, не прислухаючись до думки дорослих. У той же час діти цього віку ще не володіють достатньою чуйністю і співчуттям, що багато в чому визначає типову підліткову жорстокість і схильність до самоосуду [1].

Уже в підлітковому віці в учнів формуються риси характеру і форми міжособистісної взаємодії, змінюється перебіг і характер взаємин з іншими людьми, ставлення до себе. У цьому віці діти намагаються зайняти певне місце в системі ділових і особистих стосунків класу, формується досить стійкий статус кожного учня в цій системі, а частіше закріплюється негативний статус. Усвідомлення цього впливає на емоційний стан підлітка і може викликати різні відхилення в його навчанні та поведінці, змінюється характер самооцінки підлітка. Тепер мова йде менше про результат навчання, а більше про особливості міжособистісного спілкування. Для цього віку характерна тенденція до зростання негативних самооцінок, у дітей шкільного віку порушується баланс між позитивними та негативними самооцінками, виникає криза самооцінки. Посилення критичного ставлення до себе породжує потребу в загально позитивній оцінці своєї особистості іншими людьми.

Найважчий і бурхливий період у становленні особистості дитини – підлітковий вік. Цей вік характеризується глибокими змінами зовнішніх і

внутрішніх факторів розвитку. В основному це пов'язано з фізіологічною перебудовою організму, зміною стосунків дитини з дорослими та однолітками, високим розвитком пізнавальних процесів [3, с. 43]. У цей час діти можуть зіткнутися з різними проблемами у стосунках з однолітками.

Психологічне насильство в школі можна розглядати як більш витончену «тортуру», тому що загоюються фізичні рани і залишаються моральні травми, які поїдають дитину зсередини. Ця дитина стає ізгоем у своєму класі, що змушує інших дітей принижувати її. Якщо в школі дитину ображають або дразнять однокласники, її шкільна успішність спочатку знижується, а погані оцінки є ще одним приводом для зниження власної самооцінки [9, с. 28].

Якщо дитину ображають на уроці і вона не може відстояти себе перед колективом і належним чином захистити себе, то без втручання класного керівника і шкільного психолога не обійтись. Помітивши страх у дитини, класний керівник повинен поговорити спочатку з цією дитиною, а потім з усім класом.

У шкільному середовищі причини агресивної поведінки підлітків мають багато психофізіологічних передумов.

Ми можемо зробити певні висновки, що:

- Найбільш агресивними є підлітки, поведінка яких не контролюється, надані напризволяще та мало уваги, суворо покарані;
- Агресивність значною мірою визначається соціальним оточенням молодого людини: його родиною, друзями, вчителями;
- Підлітки вчать поводитися агресивно, спостерігаючи за поведінкою однолітків, поведінка дорослих для них менш актуальна;
- З найагресивнішими дітьми в класі мало хто спілкується, тому ці діти шукають друзів серед однолітків;
- Значну роль у формуванні агресії у підлітків відіграють засоби масової інформації;
- Агресивна поведінка зазвичай супроводжує слабкий розвиток соціальних і когнітивних навичок підлітка [7, с. 38].

Учні іноді можуть створювати конфліктні ситуації з викладачами. Наприклад, під час уроку, коли вчитель пояснює матеріал, діти можуть ігнорувати вчителя і навмисно говорити вголос і займатися своїми справами. У деяких випадках учень може навіть почати жбурляти папери у вчителя і відкрито висміювати його. Якщо такі дії учня чи учнів мають системний характер, а вчитель за власними психологічними особливостями не може припинити таку поведінку, це навіть можна вважати булінгом. Усі зусилля вчителя покінчити з цим здебільшого марні. На думку психолога Віри Романової, у таких ситуаціях вчителям варто не «заплющувати очі» на перші прояви насилля, а відразу починати працювати над проблемою, тоді більша ймовірність успішного вирішення. Не очікуйте, що ця ситуація покращиться сама по собі. Може бути й навпаки. Наприклад, вчитель може принизити свого учня або навмисно поставити погані оцінки з особистої неприязні.

Існує ряд міжнародно-правових документів, спрямованих на подолання насильства та захист дітей. Це такі документи, як:

Декларація прав дитини, Конвенція про права дитини, Закон України «Про охорону дитинства», Закон України «Про соціальну роботу із сім'ями, дітьми та молоддю», Закон України «Про охорону дитинства». Про запобігання та протидію домашньому насильству» та ін.

У своїй роботі ми керуємося такими нормативно-правовими документами:

1) Стаття 16 «Конвенції про права дитини» зазначає, що дитина не може зазнавати свавільного або незаконного втручання в її права на приватне та сімейне життя. Відповідно до статті 19 цієї ж Конвенції, держава повинна вживати всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних та освітніх заходів, метою яких є захист дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства. Соціалізація дитини має бути спрямована на розвиток особистості, її талантів, розумових і фізичних здібностей і, перш за все, на виховання поваги до прав людини [11].



2) Відповідно до Методичних рекомендацій щодо запобігання та протидії насильству, психологічне насильство – це насильство, пов'язане з впливом члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ чи погроз, у тому числі на адресу третіх осіб, переслідування, залякування, інших цілеспрямованих дій. при обмеженні волі, репродуктивних можливостей людини, коли такі дії чи бездіяльність викликають у потерпілого страх за свою безпеку чи безпеку інших, навмисно викликають емоційну незахищеність, нездатність захистити себе або психологічну шкоду працівникам охорони здоров'я.

До цього виду насильства також відноситься постійна брехня, обман дитини (втрата довіри до дорослого), ситуації, коли вимоги до дитини не відповідають її віковим можливостям.

Психологічне насильство включає словесне та емоційне насильство.

Словесна (словесна) зустрічається в критиці і докорі буквально за будь-які дії. Емоційне насильство може відбуватися без слів, з виразом обличчя, позою, поглядом і тоном голосу.

Ознаки психологічного (емоційного) насильства:

- відставання від однолітків у фізичному та соціальному розвитку;
- порушення мови, сну, харчування;
- систематичне повторення дій, зокрема - розгойдування, смоктання пальця, покусання;
- відсутність зосередженості та уваги;
- відсутність інтересу чи емоцій;
- депресія або замкнутість;
- агресія [1].

3) На підставі статті 1 Закону України «Про освіту» можна стверджувати, що мобінг (цькування) – це дії (дії чи бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному та сексуальному насильстві, у тому числі використання засобів електронного зв'язку, вчинене щодо малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою

особою щодо інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого порушено психічне чи фізичне здоров'я потерпілого. може бути завдано шкоди або було спричинено.

Типовими характеристиками булінгу є:

- систематичність (повторюваність) дії;
- наявність сторін – кривдник (забіяк), жертва (жертва залякування), спостерігач (за наявності);
- дії або бездіяльність правопорушника, які можуть призвести до психологічної та/або фізичної шкоди, приниження, страху, тривоги, підпорядкування жертви інтересам правопорушника та/або соціальної ізоляції жертви [13].

4) На підставі статті 173 Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» можна зазначити, що булінг (цькування) тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста податків. штрафні санкції. безоплатний мінімум доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин.

Знущання, вчинене групою осіб або повторно протягом року з моменту накладення штрафу, тягне за собою накладення штрафу від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин.

Булінг, вчинений малолітніми або неповнолітніми віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин.

Булінг, вчинений малолітнім або неповнолітнім віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на певний строк від сорока до шістдесят годин.

Якщо керівник навчального закладу не повідомить уповноважені підрозділи Національної поліції України про випадки булінгу (цькування) учасника навчального процесу, за це передбачено накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправних робіт, терміном до одного місяця з одноразовим відрахуванням до двадцяти відсотків заробітку.

Крім того, відповідно до частини третьої статті 26 цього Закону керівник закладу освіти, адміністрація та педагогічні працівники мають забезпечити створення у закладі освіти безпечного освітнього середовища, вільного від насильства та булінгу (цькування) [14].

5) Відповідно до Закону України «Про затвердження Державного стандарту превентивних соціальних послуг» профілактична програма – це спеціально розроблений комплекс (система) профілактичних заходів, спрямованих на попередження конкретної соціальної проблеми (або кількох пов'язаних проблем), негативне явище, складні умови життя Профілактичні програми дають змогу надавати соціальні послуги на рівні громадянам, групам осіб, які перебувають у складній життєвій ситуації внаслідок інвалідності, похилого віку, стану здоров'я, соціального статусу, безпритульності, відбувають покарання в форма обмеження або обмеження, повно і всебічно передбачають позбавлення волі на певний строк тощо [5].

б) Глобальна декларація етичних принципів соціальної роботи [6] описує етичні принципи соціальної роботи та інші правові документи.

Дослідження форм і видів булінгу вважається однаково важливим як з практичної, так і з теоретичної точки зору. Перш за все, слід зазначити, що під формою розуміють зовнішній вияв явища, пов'язаний з його сутністю, його змістом; Спосіб здійснення, виявлення дії. Таким чином, форми булінгу є зовнішнім проявом насильницьких дій.

У науковій літературі (Г.В. Коваль, Н. Лесько, Б. Логвиненко, А. Поляничко) виділяють дві форми булінгу: фізичну та психологічну (емоційну) [3]. Л. Олвеус розрізняє пряме (у формі явного, фізичного контакту, під час

якого потерпілий відкрито нападає) та непрямий (соціальна ізоляція, навмисне відсторонення від діяльності) булінг [8, с. 61]. А. А. Губко розрізняє фізичні (навмисні удари, кулаки, ноги, кулаки, нанесення інших тілесних ушкоджень) та психологічні (словесні образи чи погрози, переслідування, залякування, створення напруженої атмосфери для навчання з метою формування зверхнього ставлення групи до жертва) форми булінгу [9, с. 48].

Досить цікавими видаються погляди С. Поляруш, яка серед форм булінгу виділяє такі: фізичний (удари, штовхання, пошкодження чи крадіжка майна), вербальний (крики, глузування чи вимови із зазначенням статі, раси чи сексуальної орієнтації), соціальний (виключення інших у групі або поширення пліток або чуток), письмовий (написання заміток або знаків, які є образливими або образливими), електронний або кіберзалякування (поширення чуток і образливих коментарів електронною поштою), мобільний телефон, соціальні мережі) [5, с. 211]. Автор диференціював психологічну форму булінгу на чотири складові (соціальний, вербальний, письмовий, електронний), що дозволяє глибше проаналізувати це явище та вивчити тенденції його градації або, навпаки, мінімізації.

О. Ю. Петехель стверджує, що психологічне насильство є «ядром» насильства, його вихідною формою, з якої виникає фізичне насильство [5, с. 80]. Вчений так трактує різні види насильства:

- фізичне насильство – умисне маніпулювання тілом дитини як об'єктом, що призвело до заподіяння дитині тілесних ушкоджень різного ступеню тяжкості; Фізичне насильство – це не лише побиття, а й заборона дітям їсти та спати, вживання дітьми алкоголю та наркотиків тощо;
- психологічне (поведінкове, інтелектуальне, емоційне та ін.) насильство-навмисне маніпулювання дитиною як об'єктом, ігнорування її суб'єктивних якостей (свободи, гідності, прав тощо), або деструктивні відносини прихильності, що призводять до різноманітних деформацій та ушкоджень психічний (поведінковий, інтелектуальний, емоційний, вольовий, комунікативний, особистісний) розвиток;

– сексуальне насильство – умисне маніпулювання тілом дитини як сексуальним об'єктом, що призводить до вступу дитини в статеві дії з дорослими з метою отримання від них сексуального задоволення або іншої вигоди; сексуальне насильство включає не лише сексуальне насильство над дітьми, а й залучення дітей до проституції, порнографії тощо [5, с. 81].

Фізичне цькування – застосування фізичного насильства однією особою (групою осіб) до іншої, що може завдати останній фізичної шкоди. Фізичне насильство, у свою чергу, включає такі форми, як: удари, штовхання, ногами, торкання, бійка, удари ногами, ляпаси, головою, «сканування» тіла, нанесення фізичних ушкоджень тощо. Серед характерних ознак фізичного булінгу можна виділити : удари, синці, синці, подряпини, порізи, відсутність або порваний одяг, скарги на біль. Коли це трапляється, багато дітей не розповідають батькам про подію.

Психологічний (емоційний) булінг – дія, вчинена проти учня чи вчителя з метою погіршення емоційного благополуччя та самопочуття жертви. До основних видів емоційного (психологічного) насильства в школі належать: знущання, брутальні прізвиська, нескінченні коментарі та упереджені оцінки, знущання, приниження в присутності інших, неприйняття, ізоляція, відмова від спілкування з дитиною (відмова від спілкування з дитина грає дитиною, хочуть з нею сидіти за однією партою, не запрошують її на дні народження тощо). А. Полянничко також описує цей вид насильства як постійну брехню, внаслідок якої дитина втрачає довіру до людей і висуває до дитини вимоги, що не відповідають її віку та фізичним можливостям [4].

Ця форма може містити:

1) Вербальне знущання: образливі імена, якими постійно звертаються до жертви, обзивання, поширення образливих чуток, словесні приниження, бойкот та ігнорування, залякування, використання агресивних жестів та інтонацій з метою примусити жертву до певних дій, систематичні глузування будь-ким. - з будь-якої причини (від національності до зовнішнього вигляду дитини),

ігнорування чи ізоляція (жертва навмисно ізолюється, відсторонюється або ігнорується частиною учнів або всім класом), психологічне приниження, погрози тощо. Школярі, які зазнали проявів словесного булінгу вони часто стають замкнутими, стають дратівливими або мають проблеми з апетитом, нервові або замкнуті, прикидаються хворими, щоб не ходити до школи, мають яскраво виражені прояви тривоги, нервові посмикування, стають замкнутими;

2) Кібербулінг – це новітня форма булінгу з використанням електронних засобів зв'язку, яка включає: приниження та знущання за допомогою мобільних телефонів, гаджетів, Інтернету (пересилання неоднозначних зображень та фотографій, називання імен, поширення чуток, зйомка бійок чи інше приниження та розміщення відео). в Інтернеті, цькування через соціальні мережі тощо). Серед характерних ознак кібербулінгу можна виділити такі: дитина багато часу проводить в Інтернеті, спілкується в соціальних мережах і при цьому нервова, сором'язлива, сумна і тривожна, дитина погано спить, запитує. залишатися вдома і не ходити до школи або відмовлятися від улюблених занять. Іноді це може бути єдиним способом спілкування.

Однак ми вважаємо доцільним розглядати кібербулінг як тип, а не форму булінгу, враховуючи, що це окремий тип булінгу по суті, який приймає форму психологічного насильства [8, с. 179].

А. Джуська та В. Джуський, крім фізичної та психологічної форм булінгу, виділяють ще дві – сексуальне та економічне булінг. На думку вчених, сексуальне знущання проявляється у вигляді принизливих поглядів, жестів, образливих рухів тіла, прізвиськ і зображень сексуального характеру, зйомок у примірочних, поширення образливих чуток, сексуальних погроз, жартів тощо. Це важко виявити, оскільки Жертва сексуального булінгу панікує і боїться розповісти про це дорослим, замикається в собі, постійно плаче на самоті, категорично відмовляється надавати будь-яку інформацію, може зробити спробу суїциду [2]. Американський лікар С. Кемпе визначає сексуальне насильство над дітьми як «втягнення функціонально незрілих дітей і підлітків у статеві акти, які вони здійснюють без повного розуміння, з якими вони не

можуть погодитися, або які порушують сімейні або соціальні табу ролі». Тому не обов'язково є примус через погрози чи примус до сексуальної активності, а скоріше факт сексуального впливу на дитину чи молоду людину.

Водночас економічний булінг – це крадіжка, пошкодження чи знищення одягу та інших особистих речей потерпілого, вимагання грошей тощо.

Враховуючи етимологію слова «форма», вважаємо, що окреслені форми булінгу доцільніше класифікувати як види, а не форми булінгу. Це пов'язано з тим, що кожна з них має форму фізичного насильства, а тому ми вважаємо недоцільним виділяти їх як окремі форми.

Варто додати, що булінг в освітньому середовищі зазвичай супроводжується симбіозом двох форм – фізичної та психологічної. Водночас слід підкреслити, що відсутність ознак фізичного насильства не гарантує відсутності булінгу. Психічне насильство над жертвою не менш небезпечне, ніж фізичне.

Аналізуючи форми булінгу, варто пояснити типові прояви для хлопців і дівчат. Хлопчики частіше вдаються до фізичного булінгу (бійки, удари ногами, штовхання тощо), а дівчата – до словесних форм тиску [7].

Окремо слід зазначити, що булінг також слід розглядати як прояв дискримінації. Однією з форм дискримінації згідно із Законом України «Про засади запобігання і протидії дискримінації в Україні» є утиски – небажана поведінка для особи та/або групи осіб, метою чи наслідком якої є приниження їх людської гідності. з певних причин образити або створити напружену, ворожу, образливу чи неповажну атмосферу по відношенню до такої особи чи групи людей. Утисками можуть бути діти – вимушені переселенці зі сходу України, діти-інваліди, україномовні діти в російськомовних школах тощо.

Отже, проведений узагальнений аналіз підходів до класифікації булінгу дозволяє виділити наступні види булінгу:

- Фізичне знущання агресивні дії (удари, штовхання, ноги, удари, удари).

- Соціальний булінг (створення напруженої навчальної атмосфери для формування зверхнього ставлення групи, включаючи вчителів або персонал школи, до жертви, бойкот, ізоляція, переслідування).
- Словесні образи (погрози, приниження, насмішки, ворожа міміка і жести, образливі прізвиська).
- Економічний булінг (збитки грошей і майна, пошкодження майна).
- Сексуальне знущання (принизливі жести, жарти сексуального характеру, примус до певних негативних дій, зйомка в роздягальнях).
- Кібербулінг (розсилка повідомлень, зображень, фото- та відеоматеріалів агресивного та образливого характеру, злом паролів особистих скриньок чи акаунтів, пошкодження персональних даних, агресивна поведінка в чатах, соціальних мережах, а також використання мобільного зв'язку).



## 1.2. Джерела та історіографія

Водночас активні зміни в політичній, економічній та соціальній сферах життя людини, інтенсивна інформатизація та комп'ютеризація суспільних відносин призводять до зростання рівня агресивності та конфліктності в міжособистісних стосунках. Особливо поширені випадки систематичного і тривалого негативного взаємовпливу учнів, навіть при великій кількості учасників.

Проблеми тривалих агресивних проявів активно проявляються в навчальний та позааудиторний періоди і стають дедалі помітнішими, особливо за допомогою соціальних мереж. У науковій літературі це явище отримало назву «булінг», а сьогодні цей термін став міжнародно визнаним.

Термін булінг (від англ. «bully» — хуліган, забіяка, забіяка, гвалтівник; «моббінг» — знущання, залякування, лікування) вперше з'явився на початку 1970-х років. 20 століття в Скандинавії, де група дослідників вивчала феномен насильства між дітьми в школі. Першим звернув увагу на проблему булінгу норвезький вчений Д. Олвеус, який визначив це явище в шкільному колективі як ситуацію, за якої учень неодноразово і протягом тривалого часу стає об'єктом негативних дій і нападок з боку один або кілька студентів студенти [32].

Явище булінгу має колективний характер і базується на соціальних відносинах у групі. Однак на сьогоднішній день немає однозначного наукового визначення цього терміну, тому деякі автори по-різному розуміють термін «булінг» і по-різному кваліфікують його вид.

Британські вчені Д. Лейн і Е. Міллер визначають булінг як тривалий процес навмисного фізичного чи психічного насильства з боку індивіда чи групи по відношенню до іншого, який не в змозі захистити себе в конкретній ситуації.

З точки зору правознавців, особливо А. Король, булінг – це повторювані, навмисні, навмисні та навмисні дії з наміром заподіяти шкоду, викликати страх,

погрожувати подальшою агресією. Крім того, автор зазначає, що всі дії, незважаючи на їх різноманіття, мають спільне:

1) дисбаланс сил, тобто злочинці та жертви обов'язково відрізняються за соціальним статусом, фізичною чи психологічною пристосованістю до середовища, різною статтю, расою, релігією, сексуальна орієнтація тощо;

2) намір заподіяти шкоду, тобто винний навмисно заподіює потерпілому душевний чи фізичний біль, любить спостерігати;

3) загроза подальшої агресії, тобто і кривдник, і жертва розуміють, що це не перший і не останній випадок булінгу [9].

Н. В. Лалак і В. Пеняк визначають булінг як агресивне домагання члена команди іншими членами команди або її частинами.

О. Ожійова та В. Пономарьов, досліджуючи феномен булінгу, зазначають, що така агресивна поведінка може проявлятися як у фізичному, так і в психологічному або комбінованому (фізичному та психологічному) насильстві. Крім того, О. Ожійова вказує, що такі дії здійснюються з конкретною особистою метою [12].

А. В. Борщевська під булінгом розуміє агресивну поведінку однієї особи по відношенню до іншої з метою завдати останній моральної чи фізичної шкоди, принизити її і таким чином утвердити свою владу [8, с. 49].

С. Стельмах визначає булінг як «соціальну взаємодію, за якої одна особа (іноді декілька) зазнає нападів з боку іншої (іноді кількох, але зазвичай не більше чотирьох) майже щодня протягом тривалого періоду часу (кілька місяців), в результаті чого жертва стає викликає безпорадність і виключення з групи» [14, с. 205].

На думку Т. Годецької, основною ознакою булінгу є емоційне приниження, образа почуттів людини, що призводить до її виключення з групи. Дослідниця стверджує, що булінг – це агресивна поведінка, спрямована на приниження почуттів, вираження негативних емоцій та приниження оцінки іншої людини. Водночас це явище не є порушенням закону, оскільки в

кримінальному кодексі, як правило, відсутній закон, за яким така поведінка карається [15, с. 41].

В Україні визначення поняття «булінг» було врегульовано прийняттям Закону України від 18 грудня 2018 року № 2657-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу» [16].

Цим Законом внесено зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. N 8073-1X (далі – КпАП) [32] та Закону України «Про освіту» № 2145-VIII від верес. 5, 2017 [65], і додала свої статті про булінг. Булінг (цькування) визначено у зазначених нормативно-правових актах як дії учасників навчально-виховного процесу, що полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі з використанням засобів електронного зв'язку, вчинені щодо малолітньої чи неповнолітньої особи або шляхом особа проти інших осіб, які беруть участь у навчальному процесі, через що могла бути або була завдана шкода психічному чи фізичному здоров'ю потерпілого.

Доповнюючи адміністративні правопорушення такими заходами, як булінг, законодавець надає суспільного значення їх негативним проявам і засуджує їх, оскільки вчинення булінгу тягне за собою адміністративну відповідальність. Крім того, характер дії булінгу має кваліфікуючі ознаки, що на практиці підтверджує підвищену увагу до кожного окремого випадку.

З метою попередження випадків жорстокого поводження на ранній стадії та встановлення чітких контурів (меж) того, які дії слід вважати булінгом, законодавець у Законі України «Про освіту» визначив перелік його ознак. Типовими ознаками булінгу законом визначено:

- 1) схема дії (повтор) – одноразове булінг не може вважатися булінгом;
- 2) наявність сторін – кривдника (булінгу), жертви (жертви булінгу), спостерігача (за наявності) – певні дії принизливого характеру мають бути чітко спрямовані проти конкретної особи чи групи осіб, які виступають жертвами;

3) дії чи бездіяльність винного, які призвели до психологічної та/або фізичної шкоди, приниження, страху, тривоги, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника та/або соціальної ізоляції потерпілого – у цьому випадку аспект внутрішнього (суб'єктивного) сприйняття є важливим для жертви булінгу [5].

Вчений А. Король проаналізував такі ознаки булінгу:

1. Емоційне приниження, що має вербальні та невербальні засоби вираження. Вербальні представлені негативно забарвленими висловлюваннями, використанням підвищених тонів, криками, звинуваченням у помилках, приниженням досягнень і досягнень людини. До невербальних методів відносяться презирливі погляди, мовчазний осуд, образливі жести тощо.

2. Тривалість емоційно образливої та принизливої поведінки. Жертви булінгу визнають, що навіть якщо образа й несхвалення відносно помірні, у них залишається довгострокове відчуття обмеженості поглядів і безнадійності.

3. Недружня та підозріла поведінка також класифікується як булінг.

4. Вторгнення в приватне життя людини.

5. Якщо наслідком агресивного, негативного ставлення до особи є погіршення психічного та фізичного стану цієї особи, така поведінка визначається як булінг.

6. Коли агресор має намір завдати шкоди іншій особі, або дозволяє або дозволяє цій особі пережити травматичні події, це є булінгом.

7. Агресор займає вищу позицію, ніж його жертва, і відповідно дозволяє собі дії, що принижують гідність і завдають моральної чи фізичної шкоди іншій особі [1].

Для більш чіткого розуміння булінгу ми вважаємо корисним зосередитися на понятійно-категоріальному апараті, зокрема на категорії «детермінанта». Так, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови визначено, що детермінант – будь-яка причинна чи попередня умова чи засіб; визначальний причина, що зумовлює виникнення явища. Отже, детермінантами булінгу є причини та умови його виникнення.

Причина, у свою чергу, – це явище, яке викликає або породжує інше явище; підстава, причина всіх дій, вчинків, умова – необхідна обставина, яка дає можливість або сприяє здійсненню, створенню, становленню чого-небудь; обставина, ознака реальної дійсності, в якій щось відбувається або здійснюється. Тобто детермінантами булінгу є його причини та певні сприятливі обставини.

Отже, причини булінгу визначаються способом їх вчинення, а саме цькуванням іншої особи (групи осіб) з метою приниження її честі та гідності, з негативним впливом на таку особу (фізичне, психологічне насильство тощо). .). Тобто з вищесказаного випливає, що учасників булінгу має бути як мінімум двоє – жертва та агресор. Проте, зважаючи на те, що булінг законодавчо врегульований як явище, характерне для освітнього середовища, випадково його здійснюють у присутності свідків. Таким чином, можна виділити три групи учасників булінгу: той, хто переслідує (bullys) – хуліган, агресор, кривдник; переслідуваний (жертва) і перехожі. Остання група, у свою чергу, поділяється на активних (тих, хто допомагає агресору в булінгу, підтримує його дії) та пасивних (тих, хто спостерігає здалеку, не втручаючись у процес булінгу) спостерігачів [9, с. 170].

Більшість авторів стверджують, що люди, залучені до булінгу, відіграють різні ролі:

- Хулігани - учні, які мають соціальну вагу або наділені більшою фізичною силою, з високим потенціалом агресивності по відношенню до інших учнів, учителів;
- Жертви – це студенти, які піддаються булінгу. Ця категорія далі поділяється на покірних і агресивних жертв. Агресивна жертва має ті ж характеристики, що й злочинець. Вони вчиняють акти агресії щодо інших людей і водночас стають жертвами булінгу;
- Спостерігачі (свідки) – учні, які спостерігають булінг. Спостерігачі, у свою чергу, поділяються на тих, хто надає допомогу (допомагає байдужому, але не вступає безпосередньо в агресивні дії, заохочує до

подальшого насильства з боку однолітків); Підкріплювачі (відіграють лише другорядну роль у булінгу, наприклад, вони можуть сміятися над образами хулігана);

- Сторонні особи (випадкові спостерігачі, які взагалі не беруть участі в булінгу, але є свідками); відповідач (безпосередньо бере участь у захисті або заспокоєнні жертви після знущань) [4].

Водночас у своєму визначенні К. Плутицька вказує на агресивну поведінку лише однієї особи. Однак, як було сказано вище, булінг передбачає наявність зовнішніх проявів агресії в присутності спостерігачів (постійне оточення). Кількість осіб, які є частиною такого сталого середовища, не залучаючись до прямого насильства, але виконуючи різні функції членів структури булінгу, може бути як мінімальною, так і значною, обмеженою лише розміром тривалої групи (наприклад, класу) , учасники якого виконують функції, властиві учасникам булінгової структури. Таким чином, навіть якщо лише одна особа (булер) вчиняє прямі акти агресії, інші люди (перехожі, які надають допомогу) пасивно беруть участь у булінгу, оцінюючи жертву та дії хулігана, тим самим не лише підтримуючи та провокуючи подальше булінг, а й , у разі позитивної оцінки дій булера застосовувати пасивне психологічне насильство [7, с. 79].

Слід зазначити, що значна кількість наукових досліджень присвячена учасникам булінгу, їх психологічним особливостям та особливостям.

Зупиняючись на них, варто лише зазначити, що, окрім «класичних» жертв, існують групи студентів, які відрізняються змішаною поведінкою – жертви-провокатори, жертви-переслідувачі чи жертви-агресивники. Ці діти не тільки стають об'єктом агресії з боку оточуючих, але й самі виявляють агресію.

Основною характеристикою їх поведінки є поєднання страху, агресивності та емоційної невірноваженості. Вищевикладене дозволяє говорити про те, що явище булінгу є специфічним і складним за своїм змістом, а тому потребує комплексного підходу, вивчається як предмет як педагогами, психологами, батьками та іншими відповідальними особами, так і державними

органами має профілактичну спрямованість. , протидії та запобігання булінгу в Україні [7, с. 45].

Як показав аналіз наукової літератури, булінг як соціально негативне явище деструктивно впливає не лише на його жертв, а й на інших учасників. Зрозуміло, що найгірші наслідки зазнає безпосередня жертва булінгу. Вона втрачає почуття безпеки, постійно перебуває у стані безпорадності та страху, втрачає самооцінку та інтерес до навчання. Булінг провокує тривожно-депресивні розлади, пригнічує імунітет, може призвести до розладів харчової поведінки (анорексії, булімії) і появи суїцидальних думок. Спостерігачі, у свою чергу, часто страждають від почуття безпорадності, етичних конфліктів. Ця група людей схильна до депресії або надмірного збудження. Жертвами та свідками булінгу часто стають аутсайдери – люди, які залежать від думки інших, не можуть відстояти свої інтереси та завжди покірливі. Особливістю негативного характеру булінгу є також те, що він завдає шкоди самому агресору. Наприклад, люди, які зазнали знущань у школі, частіше за інших потрапляють у ситуації, пов'язані з вчиненням насильницьких злочинів у дорослому віці. Через свій психічний стан (девіацію) такі особи вразливі до порушення закону, що в свою чергу передбачає юридичну відповідальність. З цього, безумовно, випливає суспільна небезпека булінгу як негативного соціального явища, яке незмінно деструктивно впливає на всіх його учасників.

Таким чином, з'ясувавши основні групи учасників булінгу та вплив цього явища на подальше формування особистості кожної з цих груп, можна визначити основні причини вчинення булінгу. Тому до причин булінгу слід насамперед віднести відмінність одних учасників освітнього процесу від лівової частки (більшості) інших. Зокрема, це означає, що будь-який із таких факторів може бути основою для булінгу:

- Зовнішній вигляд (завеликий чи, навпаки, замалий; маса тіла; національність;
- Фізичні вади або розумові здібності тощо);

- Успішність чи неуспішність у навчанні, певні фізичні здібності особи, її здібності;
- Матеріальний стан;
- Риси характеру (замкнутість, сором'язливість, скромність тощо) [28, 332].

К. Д. Янішевська у своїх наукових дослідженнях зазначає, що типові жертви булінгу мають свої особливості: вони сором'язливі, вразливі, замкнуті та боязкі; вони часто тривожні, невпевнені в собі, нещасні та мають низьку самооцінку; вони схильні до депресії і часто замислюються про самогубство; Якщо це хлопчики, вони можуть бути фізично слабшими за своїх однолітків. Як зазначає автор, наведені характеристики є як причиною, так і наслідком булінгу [18, с. 271]. Отже, визначальною основою булінгу є досить широкий спектр характеристик, які виділяють учасника освітнього середовища з групи інших.

Наступним визначальним фактором булінгу є його умови. Як наголошувалося вище, існують певні сприятливі обставини для булінгу. Знову ж таки, ми вважаємо, що категорію «умови для вчинення булінгу» можна розглядати у вузькому та широкому значенні. У більш вузькому значенні під терміном булінг розуміють конкретну обставину булінгу, яка має місце між чітко визначеними учасниками в певний проміжок часу (випадок булінгу розглядається окремо). У даному випадку терміни булінг стосуються часу, місця вчинення та інших обставин, які мають значення для визначення діянь як булінг. При цьому умовами булінгу в широкому розумінні є всі глобально існуючі обставини, які дозволяють реалізацію такого негативного явища, як булінг. Розглядаючи булінг як складне негативне соціальне явище, яке хоч і має місце в освітньому середовищі, проте має ширші межі та безпосередньо впливає на суспільство в цілому, можна стверджувати, що терміни булінгу (у контексті широкого розуміння зазначеної категорії) є незначними. слід розглядати в розділити на такі групи:

- 1) соціальні (наприклад, соціальна нерівність);



- 2) економічні (до цієї групи можна віднести матеріальне становище);
- 3) правовий (відсутність чітко визначених адміністративно-правових механізмів протидії, попередження та запобігання булінгу);
- 4) культурно-етичні (наприклад, виховання та нездатність захистити себе від нападника на основі культурно-етичних переконань);
- 5) морально-психологічні (з одного боку, внутрішнє хвилювання, сором'язливість, страх перед потенційними жертвами булінгу, з іншого – девіантна поведінка агресорів) тощо [19, 47].

Навіть якщо у центрі нашого дослідження правові умови булінгу, ми не можемо обійти увагою всі інші, адже лише комплексний підхід до теми запобігання булінгу дозволить мінімізувати це негативне явище та у майбутньому його ліквідувати.

Отже, морально-психологічні умови (особливо психологічний стан агресорів) відіграють вирішальну роль у формуванні правових характеристик учасників булінгу. Розглядаючи девіантну поведінку дітей-агресорів, Д. Олвеус і М. Хармін поділяють їх на такі психолого-правові групи:

1. Часові злочинці, які, як правило, скоюють лише один злочин, так би мовити «за компанію». Переважно – це дрібне хуліганство. Після профілактичної бесіди діти найчастіше не повертаються до асоціальної діяльності;

2. Важкі діти. Для цієї групи неповнолітніх характерна схильність до агресії. Агресія в цій ситуації виступає як образа або шкода. Тобто результатом агресії є всі негативні наслідки, а не окремі види ушкоджень, наприклад: наприклад, фізична шкода тощо. Зазвичай причиною злочину є проблеми в школі чи сім'ї. Так діти виливають свій біль і гнів;

3. Потенційні правопорушники. Ці неповнолітні вразливі до постійних злочинів через своє оточення. Як правило, це молоді люди з неблагополучних неповних сімей з невеликим матеріальним достатком, у криміналізованому середовищі, в якому вони мають мало часу. Такі злочини, як дрібні крадіжки, побойі, вони вважають нормою життя;

4. Одноразові злочинці – це молоді особи, які вчинили тяжкий злочин.

Зазвичай це вбивство в афективному стані, засноване на нерозділеному коханні, ревнощах, сильній образі тощо;

5. Постійні злочинці. Для представників цієї групи характерна схильність до систематичного вчинення тяжких злочинів і, насамперед, вони усвідомлюють свою суспільну небезпеку та пишаються нею [80, 59].

Зі сказаного вище випливає, що вчені класифікують схильних до булінгу осіб як злочинців, припускаючи, що такі особи можуть бути здатними вчинити більш серйозні злочини, ніж булінг. Як відомо, в Україні булінг визнається не злочином, а адміністративним правопорушенням і тягне за собою адміністративну, а не кримінальну відповідальність для винної особи. Водночас ряд зарубіжних науковців вважають булінг, зокрема в контексті кримінального права, одним із проявів тортур і насильства.

Повертаючись до детермінант булінгу, варто зазначити, що до перерахованих вище причин і умов доцільно додати фактори, які певним чином впливають на насильство та популяризують його. На нашу думку, ключовими факторами є ЗМІ, комп'ютерні ігри, окремі жанри кіно тощо (тобто індустрія розваг).

Крім того, слід мати на увазі, що значну роль у виникненні булінгу відіграє родина: батьки агресорів і жертв відрізняються неконструктивним стилем вирішення конфліктів і проблемами спілкування. Стиль виховання деяких батьків не є ані ідеальним, ані авторитарно-демократичним. Діти-агресори часто стають свідками насильницьких ситуацій у родині, а також зазнають фізичного покарання. Розвивається так званий «цикл насильства»: дитина бачить насильство в сім'ї, відтворює його в навчальному закладі, а потім у своїй родині, і цикл повторюється в наступному поколінні. У групі однолітків відбувається ситуація соціального навчання: перший епізод насильницьких дій, не оцінений дорослими негативно, стає «спусковим механізмом» для поширення подібних ситуацій у групі [6, с. 60]. Ми вважаємо, що сімейна ситуація підлітків може бути як причиною, так і умовою булінгу. З

урахуванням викладеного стає зрозумілою вирішальна роль сім'ї у формуванні соціально адаптованої особистості, здатної адекватно й об'єктивно оцінювати власні вчинки та вчинки інших людей, усвідомлювати свої власні та можливі наслідки.

Отже, аналіз поглядів науковців на явище булінгу дає змогу визначити його як довготривалу та систематичну агресію, яка може набувати різноманітних форм, як фізичних, так і словесних; частина соціального життя групи; неодноразові напади - соціальні чи словесні - з боку тих, хто має вищий статус тощо. Однак слід зазначити, що термін «булінг» не охоплює братерського суперництва між однолітками або імпульсивних агресивних дій жертв у відповідь на напад хулігана, які по суті є спонтанними, недискримінаційними та з невизначеною жертвою. З іншого боку, до булінгу не відносяться кримінальні дії, які почалися і розвинулися як конфлікт, тобто серйозне фізичне насильство, погрози таким насильством, напади. Не кожен акт насильства є знущанням. Суть булінгу вбачається не в агресії чи гніві хулігана, а в презирстві, презирстві – сильному почутті огиди до покiрного, того, хто начебто не заслуговує на повагу. Це дозволяє злочинцям завдавати шкоди без почуття провини чи співчуття.

А. А. Губко у своєму дослідженні проблеми булінгу окреслює основні показники та ознаки, які можуть свідчити про наявність цього явища. По-перше, необхідно спостерігати за взаємодією студентів, у яких під час спілкування виникає і проявляється фізична чи психологічна агресія, при цьому один із учасників такої взаємодії завжди є домінуючим і провокує ситуації прояву агресії. Під його впливом жертва відчуває тривогу, невпевненість, змінюється поведінка та настрої, погіршується успішність або втрачається ентузіазм та інтерес до школи. По-друге, необхідно спостерігати за змінами в поведінці учня, який піддається повторним нападам. Віддаленість від вчителів та однокласників, негативізм при розгляді теми, агресивність, напруженість у поведінці однокласників, образи. У деяких випадках ці ознаки та симптоми не обов'язково вказують на те, що учень зазнає знущань. Однак, коли ці ознаки

спостерігаються комплексно або повторювано, необхідні подальші дослідження, щоб визначити причини, які впливають на учня таким чином [20].

У своїй роботі Д. Олвеус визначає типові характеристики учнів-булінгів: вони відчують сильну потребу домінувати та підпорядковувати інших учнів; імпульсивний і легко гнівається; хочуть бути в центрі уваги; ставитися до інших з почуттям переваги; часто поводяться агресивно і зухвало по відношенню до дорослих; зазвичай егоцентричні, не вміють співпереживати, ставлять себе на місце іншого; Небажання максималістів йти на компроміс тощо [8, с. 60].

Як зазначає І. Сидорук, очевидно, що жодна дитина не народжується з особливим геном булінгу, який чекає сприятливих обставин, щоб почати свою руйнівну дію. Його розвитку сприяють: недостатня увага дорослих і бажання таким чином привернути увагу, жорстоке поводження з батьками, невиправдані тілесні покарання дітей, невдачі у вихованні, бажання впливати на оточуючих і спонукати до цього інших, напористість, щоб налякати. інші, завоювання авторитету серед друзів і однолітків, надмірна гіперактивність. А також ЗМІ, перенасичені жорстокими фільмами, насильством, агресією; несприятливі, складні соціальні процеси, що формують асоціальну особистість внаслідок недосконалого навчання та виховання.

Ці типи особистості дітей схильні до агресивного маніпулювання іншими людьми, які зазвичай фізично і психологічно слабші [19, с. 171].

Акти насильства, незалежно від їх виду та прояву, можуть повторюватися одноразово або регулярно. Однак, коли насильство має систематичний характер і спрямоване на зміцнення влади та влади за рахунок приниження та знецінення іншої людини в її власних очах та в очах інших, тоді для опису цього явища використовується термін булінг.

## РОЗДІЛ 2 ПОЧАТОК ВИСВІТЛЮВАННЯ ТА АКТИВНОГО ОБГОВОРЕННЯ ЯВИЩА БУЛІНГУ В УКРАЇНСЬКИХ ШКОЛАХ

### 2.1. Особливості шкільного насильства: типи, види, групи ризику

Школярі набагато частіше стикаються з жорстокістю та залякуванням у шкільному середовищі. Якщо «винахідливості» молодших школярів вистачає лише на те, щоб ховати речі в роздягальні, називати імена і штовхати один одного, то в старших класах вони можуть застосовувати фізичне насильство, а саме удари або моральне знуцання над обраною жертвою, доводячи до повного часу навчання неможливе. Такі дії можна віднести до насильства.

Як зазначалося вище, Ю. В. Лисюк Насильство як соціальне явище як умисне діяння, яке здійснюється соціальною групою чи окремою особою і безпосередньо пов'язане із заподіянням або погрозою заподіяння фізичної, психологічної чи матеріальної шкоди іншій особі [19, с. 121].

Дослідники виділяють наступні види насильства: фізичне, психологічне (емоційне, моральне), вербальне (вербальне), економічне, сексуальне (зокрема кібербулінг), воно також може бути комбінованим. Емоційне (моральне) знуцання може бути навіть більш образливим, ніж фізичне знуцання.

Насильство, будь то фізичне, психологічне, фінансове чи сексуальне, є одним із найбільших порушень прав людини – права на життя, фізичну та психічну недоторканність.

Відповідно до Методичних рекомендацій щодо запобігання та протидії насильству, психологічне (емоційне) насильство – це постійні або періодичні словесні образи, погрози з боку батьків, опікунів, учителів, вихователів, приниження людської гідності, хизування звинуваченнями дитини в невинності у неприязні, відраза. Психологічне насильство можна розділити на словесне та емоційне.

Verbal (словесна) використовується для боротьби з критикою і звинуваченнями буквально за кожен вчинок. Емоційне насильство відбувається без слів за допомогою міміки, пози, погляду та тону голосу.

Шкільний булінг – це вид насильства, коли жертва піддається повторним, навмисним, шкідливим діям з боку окремої особи чи групи.

На насильство в школі впливає багато факторів, включаючи різне розуміння насильства в різних культурах, відмінності в соціальному та економічному статусі, сімейне становище дитини та середовище поза стінами школи. Наприклад, у різних суспільствах одна й та сама ситуація може розглядатися і як акт насильства, і як особливість місцевої культури.

На відміну від інших видів насильства, насильство в школі можна розглядати як більш витончену «тортуру», оскільки фізичні рани заживають і залишають моральні травми, при цьому поїдаючи дитину зсередини. Тому наслідками насильства в шкільному середовищі можуть бути насамперед травма психічного здоров'я дитини та погіршення стосунків у класі. Ця дитина може стати ізгоем у своєму класі, що ще більше спонукає інших дітей принижувати її. Постраждала дитина може стати комплексною та замкнутою. Після цього їй знадобиться тривала реабілітація та робота з психологом. Коли дитину ображають або дражнять однокласники в школі, її мотивація до навчання може знижуватися, а отже, і успішність у навчанні, а погані оцінки є ще однією причиною зниження власної самооцінки [18, с. 28].

Насильство серед учнів може приймати різні форми. Це також постійні глузування, в основі яких може бути будь-який фактор: від національності до зовнішніх даних дитини, шантаж, фізичне та психічне приниження, бойкот та ігнорування, псування будь-яких особистих речей тощо. Все це може негативно позначитися на психіці дитини. дитина впливає на дитину. Найбільш чутливі та найважчі для переживання форми насильства в шкільному середовищі – це ситуації булінгу та бойкоту.

Булінг (цькування), відповідно до Закону України «Про освіту», – дія (дія чи бездіяльність) учасників освітнього процесу, що полягає у психологічному,

фізичному, економічному та сексуальному насильстві, у тому числі з використанням засобів електронного зв'язку, вчинене щодо малолітнім або неповнолітніми особами та (або) такою особою щодо інших учасників навчально-виховного процесу, які могли заподіяти або спричинили шкоду психічному чи фізичному здоров'ю потерпілого.

Ознаками булінгу є:

- Систематичність (повторюваність) дії;
- Наявність сторін - кривдник (забіяк), жертва (жертва залякування), спостерігач (за наявності);
- Дії чи бездіяльність винного, що призвели до заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страху, тривоги, підпорядкування потерпілого інтересам винного та/або соціальної ізоляції потерпілого [13].

Мобінг, вчинений групою осіб або повторно протягом року з моменту накладення адміністративного стягнення, тягне за собою накладення штрафу від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин.

Булінг, вчинений малолітнім або неповнолітнім віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин підряд [14].

Відповідно до закону, бойкот – це також форма психологічного насильства, коли людину ігнорують. Бойкот негативно впливає на психічний стан дитини, яка або відмовляється йти до школи, або починає прогулювати уроки, не пояснюючи це батькам і таємно від них. Навчання тут стоїть на другому місці, адже шкільні будні серед непривітних однокласників для багатьох стають болучим і не підйомним випробуванням.

Шкільний бойкот, як правило, виникає в підлітковому віці і є активною формою ігнорування учня внаслідок впливу на нього мовчання. Бойкот дуже

важко переживати, оскільки він насичений змістом – груповим осудом і демонстрацією ворожого ставлення до однокласника всім колективом [19, с.49].

До бойкоту залучаються і старанні діти, які через переповнює почуття «дорослості» і підвищеної потреби у з'ясуванні стосунків не встояли перед сильним бажанням когось засудити.

Бойкот – суворе випробування не лише для учня, якому його оголосили, а й для більшості інших дітей, на очах яких розігрується людська драма. Кожен із підлітків, які беруть участь у бойкоті, добре розуміє, що якщо не проявити солідарності з усіма, то й сам може опинитися на місці ізгоя. Тут спрацьовує стадний інстинкт, який пригнічує почуття провини за погане поводження з другом. На перший план виходить потреба в психологічній безпеці, підкріплена страхом бути викинутим із класного життя за незгоду на бойкот [27].

У багатьох випадках причини бойкоту пов'язані з невмінням підлітків конструктивно спілкуватися один з одним, коли виникла сварка веде не до подальшої нормалізації відносин, а до їх з'ясування.

Часто студенти просто висувають взаємні претензії, підкріплені сильними емоціями, не намагаючись зрозуміти почуття та мотиви іншої людини.

Бойкот суперечить звичному стилю викладання, і повідомлення про бойкот одному з учнів може викликати природне збентеження вчителя, оскільки в ситуації, коли діти взагалі замовчують причини бойкоту, пояснити їх дуже важко. негайно визначити правильні кроки для вирішення проблеми.

Головна небезпека бойкоту в тому, що він нагадує булінг, знищення дитини іншими дітьми. Бойкот може свідчити про встановлення певної ієрархії всередині класу, в якій «сильні» керують життям «слабких». Тому бойкот – це також боротьба за владу, шанс для молодих людей з лідерськими амбіціями самоствердитися та встановити правила підпорядкування груповим цінностям у класі.

У підліткового бойкоту завжди є ідейний лідер, і для нього психологічне знищення людини, що доводить її до відчаю, може бути лише спробою підтвердити свою владу над жертвою та іншими людьми, яких він веде.



У шкільному насильстві агресорами можуть бути діти, які виховуються в сім'ях з негативним соціально-психологічним кліматом – недбалим або ворожим ставленням батьків, застосуванням покарань. Нерідко перший досвід насильства вони отримували в родині, а згодом почали передавати його одноліткам. Як риси особистості дослідники називають домінантність, агресивність, низьку емпатію, гіперактивність та імпульсивність. Їм властиво проявляти агресію не тільки по відношенню до обраних в школі жертв, але і в ситуації спілкування з іншими дітьми і навіть дорослими [20, с.14].

У шкільному середовищі причини агресивної поведінки підлітків мають багато психофізіологічних передумов.

Також можна сказати, що жертвами шкільного насильства частіше стають учні, які:

- фізичні вади чи вади - носії окулярів, діти з вадами слуху або руховими розладами;
- особливості поведінки - замкнутість або імпульсивність;
- характеристики зовнішності – рудоволосі, діти з веснянками, відстовбурчені вуха, криві ноги, повнота чи, навпаки, худорлявість тощо;
- почуття тривоги за школу;
- відсутність досвіду життя в колективі (так звані «домашні» діти);
- захворювання – епілепсія, заїкання, порушення мовлення, дисграфія (порушення письмової мови), дислексія (порушення читання), дискалькулія (порушення рахунку) тощо;
- низький інтелект або деякі труднощі в навчанні;
- обдаровані діти;
- недоглянутий (з брудними речами, неприємним запахом);
- фізично слабкі діти, невпевнені в собі, емоційно реактивні, тривожні [21, с. 23].

Отже, у цьому підрозділі ми визначили такі терміни, як «насильство», «психологічне насильство», «булінг», «бойкот», описали ознаки

психологічного насильства та ознаки булінгу та бойкоту, а також визначили, хто може бути агресором і жертви шкільного насильства, а також пояснила, чому шкільне насильство небезпечне для дітей.

## 2.2. Характеристика причин виникнення булінгу

Випадки насильства серед учнів завжди були частиною школи, але тепер вони стають більш помітними. Це починається зі своєрідної бійки з учнями початкової школи, наприклад, коли у старших дітей відбирають мобільні телефони. Серед дітей від 11 до 15 років поширені плітки, принизливі жарти та бойкоти.

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), у 2016 році Україна посіла 9 місце серед 42 опитаних країн за кількістю жертв булінгу. Опитування ВООЗ показало, що випадків булінгу у віці до 11 років більше, ніж у віці до 15 років. Проте в Українському інституті дослідження екстремізму вважають, що психологічне насильство в літньому віці – поширене явище.

За словами психолога Світлани Кривцової, булінг завжди починається людиною, щоб утвердити свій авторитет, розважитися чи отримати вигоду .

Решта дітей, спостерігаючи за діями хулігана, або ігнорують їх, або обурюються і намагаються втрутитися. Але якщо потерпілий не чинить опору і вчитель не підтримує його ініціативу, діти почуваються безпорадними, їх настрій може змінюватися – від співчуття до потерпілого до злості та байдужості [43].

Булінг у школі завжди торкається трьох груп дітей: жертви, агресора та сторонніх перехожих.

Будь-хто може стати жертвою булінгу. Досить лише опинитися в слабшому становищі або стати комусь на шляху. Але найчастіше в категорію жертв потрапляють діти, які чимось відрізняються від однолітків: фізичними даними, успішністю в навчанні, матеріальними можливостями, навіть просто характером. Для того, щоб стати жертвою старших дітей, цього теж не потрібно.

Близько 50% шкільних агресорів самі є жертвами тортур. Жорстоко поводяться з ними у власних родинах. Хлопчики, яких б'є батько, бачать, як він знущається над матір'ю, коли приходять до школи, то граються зі слабшими.

Загальна риса всіх буллерів – зовні виражені нарцисичні риси. Нарциси заглиблені в себе, але їм не вистачає внутрішньої підтримки. Вони потребують поваги та підтримки, але не отримують її від батьків. Найчастіше у такої дитини погані стосунки з матір'ю, вона може рости в соціально неблагополучній сім'ї. Тому такі діти шукають схвалення оточуючих шляхом насильства та терору.

Крім того, боулери характеризуються:

- неврівноваженість, самозакоханість.
- надмірна злість, ворожість, бажання «почухати кулаки».
- підвищення статусу в суспільстві.

Опинившись у ролі жертви булінгу, дитина переживає величезну психологічну травму, яка неминуче позначається на її подальшому житті:

– Психічні розлади. Навіть один випадок булінгу залишає глибокий емоційний слід, який потребує спеціальної роботи психолога. Дитина стає агресивною і лякливою, що переходить у доросле життя. У неї проблеми з поведінкою. Вона схильна до депресії та суїциду [38].

– Труднощі у відносинах. Шанси стати жертвою знущань на роботі збільшуються в рази у людей, які зазнали знущань у дитинстві. Світова статистика стверджує, що дорослі, які в дитинстві постраждали від знущань, у більшості випадків залишаються самотніми до кінця життя, тому їм важче підніматися кар'єрними сходами. Тому вони частіше за інших обирають домашні або окремі завдання. Вони більше спілкуються в соціальних мережах, ніж у реальному світі.

– Хвороби. Фізичні нездужання дуже часто є результатом знущань. Відомі випадки, коли у хлопчиків через стрес і імпотенцію розвивалися серйозні проблеми з серцем. Дівчатка-підлітки схильні до іншої хвороби: насмішки і образи доводять їх до анорексії або булімії. Можливі порушення сну і розвиток травми психосоматики.

У рідкісних випадках дорослі гравці в боулінг усвідомлюють непривабливість своєї поведінки. Спогади про минулі «подвиги» викликають у

них пекуче почуття сорому. Іноді навіть намагаються якось загладити свою провину. Але жертви шкільного булінгу рідко контактують зі своїми хуліганами. Агресор менше страждає від наслідків булінгу, ніж жертва, але це також накладає на нього відбиток:

– Несприятливе майбутнє. Примітивні антисоціальні форми поведінки перестають функціонувати у дорослому світі, а хулігани з'являються на смітнику життя. Поки їхні жертви, домашні школярі та ботаніки, закінчують університети, отримують хорошу роботу та ведуть безпечний спосіб життя, шлях їхніх мучителів закінчується у тюремній камері. У кращому випадку вони живуть за рахунок низькокваліфікованої та низькооплачуваної роботи та із задрістю дивляться на колишніх однокласників [39].

– Проблеми у відносинах. Діти, які зуміли поєднати знущання з високим соціальним статусом, стають диктаторами в родині та справжнім покаранням на роботі. Багато з них досягають відмінних результатів у кар'єрі. Тому рано чи пізно вони знаходять смертельних ворогів, а решта їх не люблять і бояться.

– Терор в сім'ї. Навіть якщо такі люди вже досягли успіху в дорослому житті, оточуючі відчувають з ними дискомфорт. Висміювати чуже нещастя залишається їй хобі на все життя. Вони не вміють будувати теплі стосунки з дітьми, з близькими, часто просто копіюють поведінку батьків.

Діти не повинні намагатися вирішити ситуацію самотійно, так як не завжди вдається порозумітися з хуліганом. Краще звернутися до батьків, вчителів або старших, яким дитина довіряє.

Якщо над вашою дитиною знущаються, ви, як батьки, повинні уважно вислухати скарги дитини та сприймати їх серйозно, а не просто говорити: «Припиніть». Завдяки підтримці батьків діти легше долають проблеми в школі. Також варто звернутися до вчителів школи і звернути їхню увагу на цю

проблему. У найкритичнішій ситуації варто викликати поліцію і навіть подумати про зміну місця навчання [26].

Вчителі не повинні показувати свою фізичну перевагу, вони повинні говорити з нею. Крім того, не можна спостерігати за витівками боулера, оскільки йому потрібні глядачі, щоб максимально продемонструвати свою демонстративну поведінку. Під час пустоців на уроці можна спробувати відволіктися від уроку і зосередитися на булері та залучити його до навчального процесу.

Проте варто пам'ятати, що навіть на найменші прояви булінгу не можна закривати очі, адже впоратися з ситуацією можна лише спільними зусиллями і лише за умови вчасного звернення на неї уваги.

### 2.3. Механізми профілактики шкільного насильства

Існує ряд ефективних і менш ефективних способів запобігання насильству в школах. Викладачі, які працюють зі студентами, можуть використовувати такі форми роботи:

- 1) Індивідуальна форма роботи (бесіда, доповідь студента, профілактичні бесіди зі студентом, виконання студентом індивідуальних завдань тощо)
- 2) Групова робота (тренінги, виховні години, форум-театр, дискусії, дебати, виставки, конкурси та інше).

Школи також проводять велику інформаційну роботу: показують учням інформаційні презентації, розповсюджують інформаційні буклети, розміщують інформацію на шкільних сайтах тощо.

Одним із найефективніших способів попередження психологічного насилля в шкільному середовищі є діалог. Таку бесіду можна вести як з учнем, так і з класом. Співбесіду може проводити практикуючий психолог, соціальний працівник або класний керівник.

Можна навіть сказати, що бесіда під керівництвом класного керівника ефективніша. Оскільки саме вчитель впливає на судження дітей один про одного, він формує громадську думку колективу [22, с.296]. Учитель не повинен зволікати з обговоренням причин, наприклад, бойкоту, з усім класом.

Молодіжний бойкот – це багато в чому жорстока гра нервів на загальну «мішень», і, як будь-яка гра, бойкот захоплює учасників своєю напруженою та гостротою пережитих емоцій. Якщо проблему, яка виникла на уроці, не обговорити вчасно, діти легко можуть бойкотувати. Тому, щоб не випустити ситуацію з поля зору, необхідно зібрати всіх учнів і провести екстрені класні збори, по можливості в той же день, коли класний керівник дізнався про бойкот.

Вчителю слід особливо підкреслити, що зустріч термінова і невідкладна, оскільки виникла серйозна проблема. Якщо справа не дійде до крайніх форм

знущань, фізичного приниження людей, то ситуацію ще можна відновити, бесіда зі студентами дозволить зрушити питання з мертвої точки.

Обговорення з класом має бути відкритим. Повинні бути присутні всі сторони конфлікту. Роль класного керівника в цьому випадку полягає в тому, щоб організувати нормальне, а головне спокійне спілкування учнів, щоб під час зустрічей діти не перетворювали розмову на особистісні розмови, а аналізували конкретні вчинки і рішення однокласника, викликані ними. ними невдоволення. Вчителеві це дуже важливо пам'ятати, оскільки при вирішенні конфліктів серед підлітків висока ймовірність виникнення хвилі образливих емоційних висловлювань, які відволікають увагу від предмета розгляду і, безперечно, є неприйнятними з етичної точки зору [23, с. 104].

У присутності всього класу вчитель може сказати, що бойкот – це неприйнятне і нелюдське ставлення, тому що це, по суті, як би всім класом одну людину. В основному причиною бойкоту є негативні емоції, спалахи невдоволення, що призводять до імпульсивних, непродуманих рішень, коли діти не можуть уявити всі наслідки повного ігнору для однієї людини. Але класний керівник може покластися на емоційність підлітків. Педагог звертається до дитячої совісті та порядності, пояснюючи, наскільки підло і мерзотно кинутися на когось і зробити його життя нестерпним. Може викликати почуття жалю про скоєний вчинок.

Бойкоту сприяє низький рівень персональної відповідальності кожного учня за все, що відбувається на уроці. Причини цього полягають у страху бути відкинутим однокласниками при найменшій незгоді з їхнім рішенням і запереченні незначущості думки одного чи кількох людей, що характерно для внутрішньогрупових проблем, якщо вони є. не в змозі кардинально змінити ситуацію [24].

Слід також зазначити, що учні окремо не бажають нести особисту відповідальність за цькування однокласника, організоване всім класом. Але вчитель зобов'язаний запропонувати учням відповідь, наполягаючи на тому, щоб усі учасники бойкоту пояснили свою поведінку і те, чим вона



продиктована. Важливо з'ясувати суть висунутих до особи претензій і, якщо вони дійсно є, обговорити шляхи вирішення гострої ситуації іншими прийнятними способами.

Кожен випадок бойкоту необхідно розглядати окремо, але для всіх епізодів бажано на початку зустрічі дати можливість виступити правопорушникам, а потім ображеним. Якщо розмовляють обидві сторони, це означає, що скривджена дитина дійсно щось винна, але таке трапляється дуже рідко [37].

Будучи підлітками, учні, як правило, мають власну думку про дії, і їм важливо описати, як насправді виглядає картина бойкоту, але намагатися робити це без тиску. Не тисніть на дітей, тому що агресія породжує агресію.

Спокійно розмовляйте з класом. У такій ситуації учні добре реагують на приклади з життя, коли навіть дорослі з соромом згадують свою неадекватну поведінку в школі, коли без видимих причин ганялися за однокласником.

Кожен бойкот має свій індивідуальний фон, а це означає, що метод відновлення звичних соціальних відносин розробляється індивідуально в класі. Щоб скласти цілісну картину бойкоту, класному керівнику в розмові з дітьми необхідно вирішити наступні важливі завдання:

1. Визначте, хто ініціював конфлікт, і запитайте, чи підтримує їхнє рішення весь клас.

Важливо з'ясувати, хто не приєднався до бойкоту і не змінив свого ставлення до дитини, тобто необхідно підкреслити, що не всі учні в класі його ненавиділи.

2. З'ясувати думку класу про причини бойкоту.

3. Надайте слово бойкотованій дитині, щоб вона висловила свою думку щодо ситуації, що склалася.

4. Підтримувати, а не прославляти хлопців, які не приєдналися до бойкоту.

У стосунках з дітьми ситуація не повинна ускладнюватися жорстким поділом класу на розуміють і нетерпимі.

5. Допомогти учням зрозуміти, що відбувається в класі, сформуванати власну думку про бойкот.

6. Спробуйте переконати лідера хулігана [37].

Краще, якщо вчитель окремо поговорить з ініціатором бойкоту.

Якщо він не розкаюється і не визнає своєї провини, ви можете повернути його до ситуації, яка виникла в класі, і сказати: «Можливо, у вас була добра мета, оскільки ви були дуже засмучені поведінкою свого однокласника, але подивіться, що сталося. Ви об'єднали весь клас проти однієї людини і зайнялися покаранням замість того, щоб виправити поведінку друга. Ви досягли того, чого хотіли? Давайте подивимося, що ви можете придумати. У нас конфлікт і нервовий зрив студента, і навіть якщо ти цього не хотів, ти все одно відповідальний. А тепер давайте думати, як вийти з цієї ситуації. Що ти пропонуєш?».

Більшість підлітків визнають свої помилки. Тому що самокритика посилює відчуття «дорослості», яке їм так приємне. Учні розуміють, що вчителі та батьки сприймають їх серйозно, проявляючи відповідальну поведінку та поважаючи думку кожного з них.

Таким чином, основним мотивом проведення шкільних зібрань може бути моральний принцип, що найціннішою людською якістю є не легковажність, а вміння прощати.

Якщо дитина сильно постраждала і не бачить можливості продовжувати навчання разом з класом, має сенс просто піти зі школи.

Але класний керівник все одно повинен розібратися в ситуації до кінця і показати, що йому неприємно усвідомлювати, скільки підлості і жорстокості в колективі.

Педагогічно неправильно намагатися припинити бойкот подібними засобами. Це не дасть жодних результатів, а, навпаки, лише посилить напругу в класі. Також помилкою вчителів є те, що вони не пропонують обговорити ситуацію, а буквально просять клас подружитися з об'єктом взаємного знущання [37].

Ще одним механізмом попередження шкільного насильства може стати загально класне навчання.

Тренінг – це комплекс психотерапевтичних, психокорекційних і освітніх методів, спрямованих на розвиток навичок самопізнання і саморегуляції, навчання і міжособистісної взаємодії, комунікативних і професійних умінь [25, с. 5].

Під час тренінгу можна створити неформальне, невимушене спілкування всіх учасників тренінгу, що відкриває перед групою багато варіантів вирішення проблеми та сприяє розвитку групової динаміки, міжособистісних стосунків і норм у груповій меті для який він був зібраний або сформований.

Існує багато різних навчальних курсів з різними темами, які ви можете вибрати відповідно до проблеми в класі. Це може бути як тренінг згуртованості, так і тренінг, спрямований на формування навичок безконфліктного толерантного спілкування або формування навичок конструктивного вирішення конфліктних ситуацій.

Особливу роль у роботі з дітьми та молоддю відіграє інтерактивна форма роботи форум-театру. Форум-театр – це метод інтерактивної роботи між різними верствами суспільства, спрямований на вирішення соціальних проблем. Найчастіше вона розглядається як сценічна вистава, яка виносить на обговорення соціальну проблему, і кожен персонаж у грі виконує певну соціальну роль. Головний герой є «жертвою» ситуації, інші герої — його оточення: родина, школа, члени суспільства. Також можливе залучення правоохоронних органів, психолога та педагога. Кількість персонажів визначається сценарієм і конкретною ситуацією. Форум-театр є хорошим методом профілактики шкільного насильства, який може допомогти учням змінити свою поведінку та ставлення до проблеми [26, с. 10].

Займаючись вирішенням конфліктів між дітьми, категорично не варто вдаватися до практики примусового прийняття рішень.

За даними опитування Жіночого консорціуму України, діти виявляють відносно високу потребу в розширенні своїх знань про власні дії, які зазнають

насильства. З віком ця потреба посилюється, можливо, через частіші зустрічі та усвідомлення власної беззахисності. Самі вчителі також проявляють велику зацікавленість у підвищенні обізнаності щодо власних дій у випадках насильства. За даними опитування Жіночого консорціуму України: 50% вчителів зазначили, що їм потрібна додаткова інформація про те, до кого звертатися при виявленні насильства серед дітей); 67% - потребують додаткової інформації про можливі дії у випадку насильства серед дітей; 60% - хотіли б отримати більше інформації про організацію роботи школи з попередження насильства серед дітей.

Такі відповіді підтверджують необхідність кращого інформування педагогів про механізми реагування на випадки насильства, передбачені чинним законодавством України.

Необхідність вироблення чіткого механізму дій на рівні школи та визначення того, що може зробити вчитель у разі насильства серед дітей, підтверджує заявлену вчителями велику потребу в такій інформації. Переважна більшість вчителів зазначили, що не володіють достатньою інформацією, що, безумовно, знижує ефективність їхніх дій у таких випадках.

Необхідно також сприяти розумінню всіма вчителями того, що діти-агресори також гостро потребують допомоги фахівців, а не тільки заслуговують на покарання [27, с.30].

Тому в цьому підрозділі ми окреслили можливі механізми запобігання насильству в школі.

Варто наголосити на доцільності впровадження в школі механізмів попередження явищ насильства у дітей. Для цього необхідно:

- Систематично ознайомлювати педагогів і дітей з інформацією про форми насильства та їх наслідки. Особливу увагу слід звернути на «легкі» форми насильства серед дітей, особливо його психологічні та економічні форми. Результату можна досягти, навчивши вчителів діагностувати «легкі» форми насильства та реагувати на них;

– Важливо формувати в учнів нові моделі поведінки. Ефективніше цього можна досягти власним прикладом учителів. Результати різноманітних досліджень показують, що вчителі іноді дозволяють собі такі прояви психологічного насилля, як порівняння, навішування ярликів, ігнорування почуттів дітей;

– Уміння педагогів правильно розпізнавати насильство як у своїй поведінці, так і в поведінці дітей необхідне для формування єдиного погляду на існуючу проблему.

– Важливо розробити на рівні школи план дій щодо вирішення проблеми насильства та запровадити систему постійного моніторингу випадків насильства серед дітей, виявити дітей-агресорів та організувати з ними системну роботу спеціалістів, індивідуально та групово;

– Важливо створити на базі школи алгоритм реагування на випадки насильства серед дітей, щоб чітко визначити можливі дії, обов'язки та компетенцію вчителів та представників адміністрації в залежності від наявності, досвіду роботи та професійних навичок психологів та соціальним педагогам визначити свою роль і повноваження в цих алгоритмах;

– Шкільні механізми попередження насильства, реагування на його прояви та систему підтримки дітей мають розвиватися із залученням самих дітей та з урахуванням їхньої думки. Це підвищить довіру дітей до цих механізмів і переконає їх у тому, що запропоновані дії спрямовані на реалізацію їхніх реальних потреб і очікувань.

– Однією з можливих форм профілактики насильства в школі є шкільна медіація – вирішення конфліктних ситуацій шляхом примирення сторін шляхом знаходження оптимального рішення проблеми, яке задовольняє обидві сторони, при спільному прагненні сторін знайти вихід із ситуації;

– Батькам слід активніше залучати до профілактичної роботи з дітьми. Працюючи з батьками відповідним чином, можна надати дітям

інформацію про загальні варіанти запобігання насильству та про допомогу в школі.

## 2.4. Етичні засади роботи з обраною цільовою групою

У соціальній роботі в цілому існує багато різних етичних принципів, характерних для конкретної цільової групи. Відповідно до Глобальної декларації етичних принципів соціальної роботи визначено такі принципи соціальної роботи:

1) визнання людської гідності (соціальні працівники повинні поважати вроджену, властиву гідність і цінність усіх людей у їхньому ставленні, словах і діях);

2) просування прав людини (соціальні працівники підтримують і заохочують фундаментальні та невід'ємні права всіх людей);

3) сприяння соціальній справедливості (соціальні працівники несуть відповідальність за залучення людей до реалізації соціальної справедливості в суспільстві та по відношенню до людей, з якими вони працюють);

4) сприяння праву на самовизначення (соціальні працівники повинні поважати і підтримувати право людей на власний вибір і рішення, якщо це не зачіпає прав і законних інтересів інших людей);

5) сприяння участі (соціальні працівники повинні працювати над формуванням у людей самооцінки та навичок, які можуть сприяти їх повній участі в усіх аспектах прийняття рішень та дій, що впливають на їх життя);

6) повага до конфіденційності та недоторканності приватного життя (соціальні працівники поважають права людей на конфіденційність і недоторканість приватного життя, працюють відповідно до цих прав, за винятком випадків, коли існує ризик заподіяння шкоди собі чи іншим, або інші обмеження, встановлені законом);

7) ставлення до людей як до цілісних особистостей (соціальні працівники визнають і розуміють біологічні, психологічні, соціальні та

духовні аспекти життя людей і ставляться до всіх людей як до цілісних особистостей);

8) етичне використання технологій і соціальних медіа (соціальні працівники повинні знати, що використання цифрових технологій і соціальних медіа може поставити під загрозу дотримання багатьох етичних стандартів, зокрема поваги до приватного життя та конфіденційності, компетентності, належного ведення записів тощо, і тому має набути необхідних знань і навичок для протидії неетичним практикам у використанні технологій);

9) професійна чесність (соціальні працівники повинні мати необхідну кваліфікацію, розвивати та підтримувати необхідні навички та компетенції для виконання своєї роботи) [16].

Можна виділити наступні основні етичні принципи роботи соціального працівника в школі:

1. інформувати (соціальний працівник має опитувати дітей індивідуально та в групах, давати поради учням, як не стати жертвами насильства)

2. професійна чесність (соціальні працівники повинні мати необхідну кваліфікацію, розвивати та підтримувати необхідні навички та компетенції для виконання своєї роботи).

Тому в цьому підрозділі ми описали етичні принципи соціальної роботи з нашою обраною цільовою групою.



## РОЗДІЛ 3 ПРОГРАМА ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ В УКРАЇНСЬКИХ ШКОЛАХ

### 3.1. Регулювання проблеми булінгу на законодавчому рівні: перші кроки України та світовий досвід

У наш час проблема булінгу (цькування) стала досить поширеним і масовим явищем: прояви жорстокості, агресії та психологічного тиску серед підлітків продовжують поширюватися в багатьох країнах світу. При цьому жертви булінгу стають жертвами не лише в реальному, а й у віртуальному світі – сьогодні так званий «кібербулінг» (інтернет-булінг), а також закриті групи, що пропагують екстремістську, асоціальну поведінку, самогубства, тощо дуже небезпечні. Згідно з даними, представленими на Cyber Security Forum 2018 (2018), 48% підлітків у віці 14-17 років були жертвами вимагання, 46% підлітків були свідками агресивної поведінки в Інтернеті, а 44% отримували агресивні повідомлення.

В Україні, за різними даними, близько 67% дітей піддавалися булінгу однолітків. Близько 40% дітей, які стикалися з булінгом, ніколи не розповідають про це своїм батькам, тоді як 44% тих, хто бачив булінг над своїми однолітками, не реагували на такі факти, боячись знову стати жертвою булінгу. Найчастіше причинами булінгу з боку однолітків є зовнішність, переконання та потенційна жертвна поведінка (найбільш вразливими до булінгу є сором'язливі діти зразкової поведінки, а також «замкнуті в собі» в силу різних життєвих обставин, закриті на спілкування) [54].

Шкільний булінг має вкрай негативні наслідки в майбутньому, залишаючи за собою психологічну травму на все життя, яка в майбутньому може проявитися у нездатності батьків, які зазнали булінгу в дитинстві, налагоджувати повноцінні стосунки з іншими людьми та виховувати власних дітей. Тому в нашій країні на даний момент є нагальна потреба визначити

заходи протидії цьому явищу та на законодавчому рівні встановити відповідальність за булінг.

18 грудня 2018 року Верховна Рада прийняла Закон України №8584 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу», який очікує на підпис Президента та набуде чинності наступного дня після опублікування. Відповідний законопроект підтримали 228 народних депутатів. Документ визначає поняття булінгу, шляхи протидії цьому явищу, захисту прав дітей та інших осіб, які працюють у закладі освіти; вносить зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення. Так, до Кодексу додано нову статтю 1734, яка встановлює адміністративну відповідальність за булінг, приховування випадків булінгу педагогічним, науково-педагогічним, науковим працівником, директором або засновником закладу освіти у вигляді накладення штрафу. від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин. Якщо злочин скоєно неповнолітнім віком до 16 років, ці штрафи сплачуватимуть його батьки.

Закон визначає механізми протидії булінгу, зокрема покладає на засновника навчального закладу контроль за виконанням плану заходів щодо запобігання та протидії булінгу; для керівника закладу освіти – затвердити та оприлюднити на своїх веб-сайтах план заходів щодо запобігання та протидії булінгу, а також забезпечити відкритий доступ до правил поведінки учня в закладі освіти. Крім того, закон передбачає порядок подання та розгляду справ про булінг з боку учнів, їх батьків та інших осіб; прописаний порядок винесення постанови про проведення розслідування. Крім того, зміни до статті 73 Закону України «Про освіту» надають освітньому омбудсмену право розглядати заяви про випадки булінгу в закладах освіти та отримувати інформацію від центрального органу виконавчої влади у сфері освіти і науки про загальна кількість випадків булінгу в навчальних закладах [50, с. 38].

За словами міністра освіти і науки України Лілії Гриневич, новий закон передбачає чіткі алгоритми дій у разі булінгу. Керівник зазначає, що з булінгом

потрібно боротися насамперед через його профілактику, але ті, хто вчиняє булінг, повинні розуміти, що за це буде покарання. Так, за словами міністра, якщо дитина побачила булінг у навчальному закладі, вона може спочатку повідомити про це батькам, вчителю, психологу або безпосередньо директору. Крім того, Ви можете звернутися на гарячу лінію ГО «Ла Страда – Україна» з питань протидії насильству в сім'ї чи захисту прав дитини, Соціальної служби сім'ї, дітей та молоді, Національної поліції чи Центру безоплатна правова допомога. Після отримання заперечення дитини відповідальна особа або орган письмово інформує керівника навчального закладу про випадок булінгу. Директор школи має розглянути таке звернення та з'ясувати всі обставини булінгу. Надалі директор має скликати засідання комісії для розгляду випадків булінгу та намітити подальші заходи. Якщо комісією встановлено, що це булінг, а не одноразовий конфлікт, керівник закладу зобов'язаний повідомити про це уповноважені підрозділи Національної поліції України та Службу у справах дітей. До складу такої комісії можуть входити педагоги, психолог, соціальний працівник, батьки потерпілого та «булера», директор закладу та інші зацікавлені особи. Якщо комісія не кваліфікує випадок як булінг і потерпілий з цим не погоджується, він може негайно звернутися до органів Національної поліції України.

У професійних колах такі нововведення отримали діаметрально протилежні відгуки. Значна частина самих освітян висловлює відверте обурення перспективою йти на крайність у випадках шкільного булінгу. Нарешті, завдяки зміні законодавства можна зрозуміти, що основні обов'язки та відповідальність за булінг покладаються на керівництво школи та вчителів. Крім того, через погано визначену процедуру визначення булінгу вчителі бачать можливості для різних видів зловживань – наприклад, пошуку приводу для звільнення директора з посади [56].

Шкільні психологи, натомість, наголошують, що одним лише законом проблему все одно не вирішити – необхідні супутні заходи, такі як просвітницька робота, бесіди та навчання. Координатор національної дитячої

«гарячої лінії» Олена Кривуляк, яка визнає штраф як міру відповідальності чи засіб профілактики, наголошує на важливості запобігання булінгу та вказує на значні прогалини в організації профілактичних заходів в українських школах. Але найголовніше в ситуації булінгу – знайти причину такої поведінки дитини: «Дуже часто булінги просто не знають, як поводитися по-іншому. У багатьох випадках діти-агресори самі зазнають домашнього насильства. Їх можуть бити батьки, старші брати і сестри, через що такі діти зривають свою злість на тих, хто слабший. Таких дітей просто не навчили, як жити в суспільстві, як справлятися зі стресом і як не зривати свої почуття на інших. Для них агресія – це своєрідний самозахист», – каже Олена Кривуляк.

Водночас шкільні психологи звертають увагу на те, що покарання не завжди спрацьовує у вирішенні даної проблеми, адже хуліган може просто затаїти образу, а потім помститися. У цьому контексті постає проблема булінгу поза межами навчального закладу, яка фактично не підпадає під дію закону. Тому знущання над дітьми поза шкільним подвір'ям також мають бути в центрі уваги компетентних органів і не залишатися безкарними.

Українські юристи наголошують на важливості ухвалення закону та виокремлення в законодавстві терміну «булінг» як виду злочину, відзначаючи низку нюансів, які можуть ускладнити кримінальне переслідування. Зокрема, мова йде про такі види цькування, як бойкот, ігнорування або вилучення дитини з колективу, плітки тощо, притягнути до відповідальності за які, особливо в суді, практично неможливо. Заступник директора Українського інституту дослідження екстремізму Богдан Петренко зазначає, що у зв'язку з тим, що булінг є кваліфікуючим злочином і згідно із законодавством допускається не лише застосування сили, а й застосування сили (фізичної чи психологічної) з Щоб підпорядкувати потерпілих своїм інтересам, суд має встановити не лише факт насильства, а й те, що воно було вчинене з метою контролю над однією дитиною над іншою [49].

Очевидно, що створення дієвого правового механізму боротьби з явищем булінгу потребує врахування зарубіжного досвіду, оскільки ця проблема не

знає кордонів і питання безпеки освітнього простору постає навіть у соціально благополучних країнах. У розвинутих країнах відповідні дослідження почалися ще у 1980-х роках з подальшим закріпленням проблеми шкільного насильства в законодавстві. Сьогодні в таких країнах, як Індія, Ірландія та Сінгапур, діють найсуворіші «дитячі» закони – вони дозволяють садити у в'язницю з 7 років. У Великій Британії, Швейцарії, США та Австралії ув'язнюють людей віком від 10 років (наприклад, у штаті Пенсільванія суд засудив до довічного ув'язнення 11-річного засудженого, який застрелив вагітну жінку).

Стосовно світового досвіду вирішення цієї проблеми, слід зазначити, що Швеція була однією з перших країн, де проблема булінгу була обговорена на національному та законодавчому рівні. Тут, окрім законів про захист жертв булінгу, впроваджено закріплену в законі системну профілактичну роботу, яку проводять державні органи та неприбуткові організації, такі як «Друзі». Так званий «швидкий метод», який полягає у створенні спеціальних «антибулінгових» команд з учнів та вчителів у школах, завданням яких є захист інших учнів від першого до дев'ятого класу, привів до досить ефективного методу боротьби з булінгом у Швеції. До таких бригад відбирають учнів з лідерськими якостями, закріплюють за ними кількох підлеглих з молодших класів. Кожний лідер повинен звертатися до своїх учнів принаймні раз на день, щоб переконатися, що все гаразд, і дати зрозуміти, що вони готові допомогти вирішити проблеми боулінгу [52].

Найефективнішою програмою боротьби з булінгом є норвезька національна програма Дена Олвеуса, результати багаторічного моніторингу якої показали її ефективність – вона на 30-50% знижує кількість інцидентів, пов'язаних із булінгом. Водночас зменшуються ознаки антигромадської поведінки, зокрема пияцтво, крадіжки, вандалізм тощо, а також покращується загальний клімат у школах. Секрет успіху полягає в системному підході до проблеми булінгу: Психолог і науковець Ден Олвеус наголошує на тому, наскільки важливо працювати з усім набором соціальних ролей: Так зване «коло булінгу» складається не лише з жертви, а й агресор, який залякує, а

також прихильник і пасивний спостерігач. Базуючись на принципах, які забезпечують створення теплої та позитивної атмосфери в школі (в ідеалі – і вдома), ця програма наголошує не на покараннях, а на заохоченні мирного співіснування з фіксованими рамками та обмеженнями неприйнятної поведінки. Реалізація комплексу інформаційно-консультативних, діагностичних, корекційних та організаційних заходів включає три рівні: загальношкільний, груповий (рівень класу) та індивідуальний. За рішенням уряду Норвегії програма Д. Олвеуса включена до впровадження як обов'язкова в усіх школах.

До речі, у школах Швеції та Норвегії на початку кожного навчального року укладається тристоронній договір, який підписують учні (в тому числі першокласники!), батьки та адміністрація школи. Метою цієї угоди є запобігання неприйнятній та агресивній поведінці в школі. Таким чином, кожен студент попереджається про те, що він не має права погрожувати іншим студентам словами чи діями, завдавати фізичної чи психічної шкоди однокурсникам, псувати їхнє майно. В іншому випадку спеціаліст школи та директор школи мають право при першій же можливості повідомити про правопорушника в поліцію, а їхні батьки несуть повну відповідальність за поведінку дітей. Крім того, батьки зобов'язуються вирішувати такі проблеми спільно зі шкільними психологами.

Програма Делвіна Татума реалізується у Великій Британії і багато в чому схожа з розробкою Д. Олвеуса, яка включає три фази: управління кризою, втручання та запобігання. У британських школах щотижня проводяться уроки особистості та соціального виховання, які включають обговорення міжособистісних питань у класі. Така командна робота допомагає зменшити ризик булінгу. Варто зазначити, що окрім спеціальної освіти у школах також мають бути програми протидії булінгу, які також забезпечують порядок поза школою. Наприклад, багато шкіл розробили спеціальні карти (зазвичай онлайн-карти) для дітей, на яких позначають місця, де хулігани їх переслідували. Коли ця карта оновлюється, вчителі будуть патрулювати нові небезпечні місця. Дуже

часто самі школи організують групи підтримки, де старші учні, які стикалися з булінгом, розповідають молодшим, як з цим боротися [47, с. 95]

Відповідно до закону (Закон про освіту та нагляд) усі державні школи повинні мати закон, що встановлює правила та політику запобігання знуцанням серед учнів. Вчителям, учням та їхнім батькам необхідно ознайомитися з цим документом. Крім того, відповідно до Закону про гендерну рівність, працівники школи зобов'язані запобігати булінгу. У разі надходження скарги винуватця карають за ступенем тяжкості його дій – від дисциплінарних заходів до протоколу в поліції. Кожна школа має чіткі санкції проти нападників, аж до виключення. У деяких початкових школах організується так званий «шкільний суд», де комісія, що складається з представників учнів і вчителів, розглядає скарги на булінг і визначає «вирок».

У Великій Британії представник Facebook долучився до боротьби з булінгом у кіберпросторі та організував роботу «Відповідальних за Інтернет» у кожній загальноосвітній школі, а у 2014 році Facebook у співпраці з Єльським університетом запустив спеціальний онлайн-проект «Центр для запобігання булінгу».

У свою чергу Фонд принца Вільяма оголосив про запуск проекту, який має навчити дітей віком від 11 до 16 років боротися з цькуванням в Інтернеті.

Визнавши проблему знуцань, Канада негайно почала розробляти відповідне законодавство, яке передбачало б, щоб Департамент освіти розробляв політику та вказівки щодо запобігання знуцанням, застосовував дисциплінарні заходи за неналежну поведінку, включаючи суворіше покарання за повторне знуцання. Зараз у Канаді штрафи можуть бути накладені навіть на свідків знуцань, які не повідомили про це винним або тим, хто може втрутитися в ситуацію. Крім того, відповідно до Федерального закону «Про освітні установи» (2011 р.), кожна школа повинна щорічно проводити тиждень по боротьбі з булінгом і організувати тренінги з протидії булінгу. У 2015 році Федеральний кримінальний кодекс Канади було оновлено, щоб включити кібербулінг як кримінальний злочин. Важливо, що в Канаді поширені методи

ранньої психодіагностики агресивності у дітей, які дозволяють передбачити та частково скоригувати майбутню поведінку потенційно проблемної дитини.

У Сполучених Штатах немає жодного федерального закону, який стосується безпосередньо булінгу, але проблема частково відображена в основних положеннях «законів про дискримінацію», які забороняють булінг на основі раси, національного походження, кольору шкіри, статі, віку, інвалідності чи релігії. Усі штати мають власні закони про боротьбу з булінгом, у кожному з яких реалізується місцева політика щодо вирішення цієї проблеми. Відповідні закони та нормативні акти, що регулюють різні аспекти цього питання, зосереджуються як на індивідуальних, так і на шкільних обов'язках щодо безпеки, приділяючи належну увагу питанням анонімності та конфіденційності. Піковий період для розробки та впровадження законодавства проти булінгу в Сполучених Штатах припав на 1999–2010 роки, коли законодавчі збори штатів представили або внесли зміни до понад 120 законопроектів, які стосуються булінгу та пов'язаної з ним поведінки. У 2011 році Міністерство освіти США розробило концептуальну основу для оцінки законів і політики щодо протидії булінгу в 46 штатах на основі серії досліджень і звіту, в якому проаналізовано правовий зміст практик, щоб визначити найкращі практики для впровадження. Основним завданням було виявити штати, де впровадження законів призвело до значного зменшення випадків знущань на практиці. Удосконалення чинного законодавства продовжується. З 2010 року Міністерство освіти США видає спеціальні «Листи шановним колегам» — стратегії для вчителів, у яких описуються обов'язки державних шкіл щодо впровадження політики протидії булінгу. Усю інформацію про відповідні державні та місцеві закони можна знайти на федеральному веб-сайті проти булінгу [www.StopBullying.gov](http://www.StopBullying.gov).

Японії знадобилося досить багато часу, щоб юридично визнати проблему булінгу. Причиною цього стала культурна специфіка країни – булінг завжди сприймався японцями як цілком прийнятне явище в шкільному середовищі (в першу чергу мова йде про хлопчиків, адже дівчата вже давно не відвідують школу) [61]. Так, вважалося, що знущання з боку однолітків повинні



загартувати характер, а тому скаржитися на такі дії з боку однокласників було принизливо і соромно. Передбачалося, що якщо людина не може самостійно впоратися з булінгом, вона не зможе захистити своїх близьких і своє житло в майбутньому.

Перший закон, який розробляє заходи запобігання булінгу, був прийнятий у 2013 році. До такого кроку японський уряд спонукало широке суспільне обурення неадекватною реакцією влади на численні інциденти (в тому числі зі смертельними наслідками) та фактом політики мовчання. Сьогодні чинне законодавство вимагає від адміністраторів шкіл повідомляти в поліцію про серйозні випадки булінгу. Водночас навчальні заклади мають створити ефективну організаційну структуру для протидії булінгу в школі, зокрема, передбачається створення спеціальної комісії з розслідування причин і наслідків прикрих інцидентів та розробка шкільної політики щодо запобігання булінгу. Крім того, влада наказує проводити регулярний моніторинг соціальних мереж та інших інтернет-платформ на предмет онлайн-цькування дітей.

### 3.2. Аналіз програм профілактики шкільного насильства

Відповідно до Закону України «Про затвердження Державного стандарту превентивних соціальних послуг» профілактична програма – це спеціально розроблений комплекс (система) профілактичних заходів, спрямованих на попередження конкретної соціальної проблеми (або кількох пов'язаних проблем), негативного явища, , важкі умови проживання. Профілактичні програми можуть забезпечити повне та всебічне надання соціальних послуг на рівні громадян, груп осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах у зв'язку з інвалідністю, віком, станом здоров'я, соціальним статусом, безпритульністю, відбувають покарання у вигляді обмеження чи позбавлення права. свобода на певний час тощо [45].

Пенсійна програма (індивідуальний план) є основою для надання соціальних виплат і базується на оцінці потреб (оцінці ситуації) одержувача соціальних виплат. Програма профілактики створюється на рівні громади та групи, а індивідуальний план – на індивідуальному рівні.

Профілактична програма (індивідуальний план) складається у двох примірниках і підписується одержувачем соціальної допомоги або його законним представником та органом, що надає соціальну допомогу. У разі надання допомоги суб'єктом, який є опікуном отримувача, індивідуальний план надання виплат затверджується керівництвом суб'єкта. Один примірник надається пільговику або його законному представнику, другий залишається в органі, що здійснює соціальну виплату.

Ми промоніторили 10 шкіл міста Суми, і лише дві з них мали так звані профілактичні програми. У паперовому вигляді жодна школа не надала профілактичну програму, але зі слів психологів ми зрозуміли, що це не профілактичні програми, а просто звіти з описом проведених заходів, а саме: уроки та тренінги для учнів, батьківські збори, індивідуальні заходи. -одні зустрічі зі студентами та інші заходи.

Такі звіти не можна назвати профілактичною програмою. Звідси можна зробити висновок, що школи не працюють над причинами шкільного насильства і не запобігають насильству, а лише працюють над наслідками.

На відміну від звіту, програма профілактики повинна складатися з наступних розділів:

- загальні відомості про одержувача соціальних виплат;
- дії в рамках надання соціальних послуг;
- періодичність і терміни виконання дій;
- місця проведення;
- відомості про необхідні ресурси (прилади, технічні засоби реабілітації, інвентар, витратні матеріали);
- очікувані результати дій;
- відомості про осіб, які здійснюють заходи;
- дані для моніторингу результатів надання соціальної послуги та перегляду індивідуального плану (за необхідності).

Проаналізувавши досвід зарубіжних шкіл щодо запобігання насильству, можна зробити висновок, що, наприклад, у США основним завданням протидії насильству в школах є вдосконалення превентивного підходу, розробка та впровадження інноваційних та ефективних освітніх та профілактичних програм. У цій країні особливо поширена методика мобілізації ресурсів. Ця технологія полягає в залученні до освітньої діяльності державних і неурядових інституцій, соціальних служб, партнерств і різних груп населення. Систематичну профілактичну роботу з дітьми, схильними до негативної поведінки, проводять інспектори поліції. Цікавим є досвід проведення лікувально-профілактичного тижня серед старшокласників [54].

На нашу думку, досвід впровадження програм поведінкового тренінгу або модифікації поведінки є «D.A.R.E». досить ефективний. (English Drug Abuse Resistance Education and Training) для дітей молодшого шкільного віку, G.R.E.A.T (English Gang Resistance Education and Training) для учнів підліткового віку.

Ці програми базуються на теорії соціального навчання А. Бандури та концепції ризикованої поведінки Р. Джессора. За ініціатииви Бюро державних служб та Департаменту охорони здоров'я та соціальних служб США розпочато впровадження зазначених програм для забезпечення розвитку та психологічного благополуччя учнів в умовах шкільного середовища.

Аналіз педагогічних профілактичних програм дає змогу виокремити найефективніші компоненти їх реалізації: формування навичок прийняття рішень, уміння протистояти тиску однолітків та іншим впливам (реклами, батьків) з питання вживання наркотиків;

Розвиток життєвих і соціальних навичок за допомогою професіоналів і однолітків.

У США громадська організація «Жінки проти зґвалтувань» розробила дитячу профілактичну програму «Дітей попереджай про напад» з метою попередження насильства над дітьми в школах і сім'ях. Ця програма має на меті розвинути у дітей критичне мислення, навички впевненої поведінки та навчити їх тому, до кого звертатися, коли сталося насильство.

У перших класах за цією програмою виходить:

- 1) знання дітьми своїх прав;
- 2) як дотримуються права дитини;
- 3) соціальне благополуччя дітей;
- 4) ступінь задоволення базових потреб дітей.

З метою підвищення обізнаності дітей щодо своїх прав тренер проводить ефективні просвітницькі заходи та тренінги. Також можна залучити батьків, працівників школи та громадськість. Крім того, робота представлена у формі рольових ігор, за допомогою яких поглиблюється зміст знань і набуваються поведінкових навичок. Для цього кожна роль виконується тричі і відбувається це так:

- 1) Ведучий (тренер) заняття розповідає про загрозові ситуації – з негативним результатом для дитини. Далі розігрується відповідна сценка,

після чого діти обговорюють почуття та можливі реакції, пов'язані з представленою сценкою;

2) У другій грі альтернативний варіант сценки розігрує ведучий (тренер). Він успішно чинить опір, тим самим демонструючи поведінку в ситуаціях такого характеру;

3) У третій і заключній грі діти грають самі, беручи приклад з ведучого, що забезпечує успіх стратегії. Після завершення рольової гри діти виконують пісню «Sure, Strong, Free».

Після курсів учасникам повідомляють про місцеві групи самодопомоги, номери екстрених служб та консультаційні служби [28].

Проаналізувавши закордонний досвід, пропонуємо розробити план дій щодо запобігання насильству над дітьми в школі. Розробляючи план дій із запобігання насильству щодо дітей, необхідно враховувати основні елементи, які можуть забезпечити практичність і гнучкість плану. Такими елементами є: базова інформація про загальноосвітній навчальний заклад, бачення, формальні аспекти, оцінка відповідної роботи та ситуації в навчальному закладі, підтримуючі та профілактичні заходи, процедури реагування на випадки насильства та їх документування.

Також необхідно постійно контролювати та аналізувати виконання плану заходів. Це допомагає виявити проблеми, оцінити досягнення цілей, уточнити план і внести відповідні зміни [21].

Це сприяє ефективному досягненню поставлених цілей і робить план дій практичним інструментом для всіх учасників: адміністрація, викладачі, студенти та ін.

Проведення оцінювання допомагає усвідомити наявність проблеми і є одним із інструментів виховної роботи в навчальному закладі.

План має передбачати такі заходи: підтримуючі, превентивні (попереджувальні) та процедури реагування на виявлені випадки насильства щодо дітей.

Для прикладу розглянемо досвід Швеції. Питання безпеки та благополуччя обговорюються на щорічних зборах з учнями, батьками та вчителями. Усіх студентів запрошують стати «Амбасадорами демократії». У ролі амбасадорів студенти беруть участь у роботі над планом дій проти такого поведження та дискримінації. Працівникам школи пропонується можливість стати частиною групи АБВГД на початку кожного навчального року. Група АБВГД складається з активних та небайдужих викладачів, які прагнуть змінити загальноосвітній навчальний заклад на краще та відкриті до нового досвіду. Група повинна мати міцне ядро учасників і залучати інших колег до своєї діяльності, де це необхідно. Одним із завдань групи є залучення більшості колективу навчального закладу до розробки та реалізації плану заходів. Необхідно також контролювати ефективність та злагодженість роботи колективу відповідно до загального бачення закладу. Усі працівники проінформовані про роботу групи АБВГД та залучені до оцінювання. План дій розповсюджується та надається всім студентам менторами. Питання безпеки та благополуччя обговорюються на щорічних зборах розвитку, в яких беруть участь учні, дорослі родичі, тата і матері, вчителі. План заходів представляється та переглядається всіма працівниками школи на початку кожного навчального року [47].

Тож план дій розроблявся протягом 2 років. Основна увага першого року була зосереджена на плануванні та отриманні необхідних знань, а також був організований навчальний центр, де студенти можуть отримати підтримку. Найбільшим проектом першого року став старт ініціативи «Амбасадори демократії». Метою проекту було підвищити благополуччя та безпеку в школі, збільшити залучення учнів до вирішення шкільних проблем та посилити підтримку однолітків, коли учні зазнають принизливого поведження. Студентів навчали ознайомлюватись із законодавством та боротися проти такого поведження та дискримінації.

У результаті студенти групи Ambassador знайшли друзів поза межами своєї середньої шкільної програми. Амбасадори наукової програми почали

спілкування зі студентами гуманітарних програм. Раніше між представниками цих програм могла бути конкуренція.

Використані методи:

- Опитування благополуччя та безпеки, досвіду дискримінації, переслідувань та такого, що принижує гідність, поведження;
- «Амбасадори демократії»;
- «Безпечна прогулянка» з групою АБВХД, амбасадорами, студентами, викладачами;
- Інтерв'ю з питань здоров'я (медична сестра та учні);
- Спостереження за студентами та студентськими групами;
- Спостереження вчителів (соціальний працівник і представник амбасадорів проводили спостереження в класах, щоб з'ясувати, чи є відмінності у ставленні вчителів до дівчат і хлопців);
- Підготовка звітів про заходи, пов'язані з таким, що принижує гідність, поведженням та/або дискримінацією, переслідуванням;
- Розвивальні зустрічі за участю учнів, батьків дорослих родичів, тат і мам, учителів;
- Інформація педагогічного колективу;
- Винесення наказів щодо принизливого поведження та/або дискримінації, переслідування.

Подібний план дій проводився в Україні в Білоцерківській загальноосвітній школі І-ІІІ ст. 15 застосовано. Вони впевнені, що безконфліктна атмосфера в студентському колективі сприятиме навчанню, безпеці, довірі та дружнім стосункам між студентами та викладачами.

Саме в цій школі був сформований гурток АБВГД, до складу якого входять:

Заступник з виховної роботи, заступник з виховної роботи, соціальний педагог, вчитель початкових класів, вчитель обслуговуючої праці, керівник гуртка «Школа юриста майбутнього», бібліотекар та ін.

Протягом року в школі проходили засідання педагогічної ради «Стоп насиллю!». та рада профілактики (в якій брали участь спеціалісти дитячого карного розшуку та центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді), а також лекції, бесіди, анкетування, тренінги – для учнів, схильних до злочинів та девіантної поведінки.

Також, на відміну від Сум, Шостка також має досвід розробки профілактичних програм. Метою програми є запобігання проявам жорстокості та насилля та забезпечення прав неповнолітніх у навчальних закладах. У рамках програми соціальними працівниками, практичними психологами, класними керівниками, вихователями використовувалися такі форми і методи роботи: лекції, тренінги, бесіди, консультації, години спілкування, педагогічні розробки.

Завдання програми: навчити учнів, батьків, учителів конструктивної поведінки та основ спілкування; розвивати вміння учнів адекватно сприймати себе та інших людей; зниження емоційної напруги та врегулювання соціальних стосунків; Розвиток умінь позитивно впливати на інших, навчання навичкам самоконтролю.

Очікуваним результатом було зниження рівня агресивності та ворожості, необхідних для безконфліктної поведінки, позитивні зміни в розвитку особистісних рис, активізація соціальної діяльності та дружніх стосунків, підвищення самооцінки, розвиток комунікативних та емпатійних навичок.

Цільова група: учні, батьки, вчителі.

Спираючись на зарубіжний та український досвід створення шкільних програм профілактики насильства, ми можемо запропонувати свою програму профілактики.

Метою програми є запобігання проявам жорстокості та насилля та забезпечення прав неповнолітніх у навчальних закладах. У школах варто створити групу АБВГД. Вона відповідатиме за оцінку виконаної роботи, поточної ситуації, розробку та реалізацію плану дій.



До складу групи АБВГД входять: завуч з педагогічної роботи, класний керівник, практичний психолог, соціальний працівник, педагог-організатор, голова батьківського комітету школи, представник шкільного парламенту.

Перш за все, доцільно провести загальне обговорення проблеми насильства над дітьми в школі та створити стратегію реалізації плану дій.

План дій має включати наступні стратегії реалізації плану:

- Забезпечити, щоб подоланню насильства в школах приділялося важливе місце в освіті;
- Повна участь викладачів і студентів у вирішенні проблеми;
- Залучення батьківського колективу до вирішення проблеми.

Для отримання допомоги у розробці власної профілактичної програми ми запросили фахівців із трьох шкіл міста Суми. Після обговорення проблеми насильства в шкільному середовищі ми дійшли висновку, що профілактична програма має бути комплексною і мати такі розділи:

- 1) цільова аудиторія;
- 2) заходи попередження насилля в школі;
- 3) період виконання дій;
- 4) місця проведення;
- 5) інформація про необхідні ресурси (персонал, фінанси, технології)
- 6) очікувані результати заходів.

Тому для підвищення компетентності колективу в цьому питанні рекомендуємо користуватися педагогічно-методичними посібниками та відвідувати навчальні курси, де можна краще навчитися: як вирішувати конфлікти, як згуртувати дитячий колектив, як навчити дітям допомагати проявити їх конфліктність, найкращі якості тощо. Для школярів необхідно проводити тренінги, бесіди, виховні заняття про те, як подолати насильство в школі.

Необхідний також щорічний аналіз та оцінка роботи школи з виконання плану профілактики насильства.

Тому в цьому підрозділі ми проаналізували закордонний та український досвід створення шкільних програм профілактики насильства та створили власний план дій та шкільну програму профілактики насильства.

### **3.3. Розробка рекомендацій до профілактичної програми з протидії шкільного насильства**

У рамках дослідження у вересні-грудні 2019 року ми провели анонімне опитування серед учнів 4-9 класів шкіл міста Харкова та студентів 1 курсу ХНУ імені В.Н. Каразіна щодо підвищення обізнаності та залучення до проблеми боулінгу. Понад 91% респондентів у день опитування знали, що таке булінг. Більше 23% респондентів сказали, що спостерігали булінг, 17% були жертвами і майже 7% були хуліганями. Найпоширенішими формами булінгу були образи та глузування – понад 33%, поширене також використання прізвиськ – майже у 19% випадків та удари, ляпаси, штовханини – майже 17%. 77% опитаних зазначили, що агресорами найчастіше були хлопчики. Більше 25% респондентів зазначили, що вчителі або ігнорують булінг, або довіряють учням самостійно вирішити проблему. Майже 47% учнів вважають, що цькування в школі можна уникнути, якщо дорослі вчасно виявлять його, і майже 11% вважають, що це неминуче.

Разом з опитуванням ми провели інтерактивні лекції щодо подолання правового нігілізму щодо проблеми булінгу серед учнів харківських шкіл. У рамках цих заходів також проводились приватні бесіди зі школярами за їхньою ініціативою на тему булінгу. Ми наголосили, що булінг – це те, про що потрібно говорити. Найпоширенішим питанням, яке задавали як учні, так і вчителі, було те, до кого звертатися у разі цькування в школі. Це означає, що жертви, навіть якщо вони хочуть звернутися за допомогою, просто не знають, як це зробити. Відповідно, доцільним вважається встановлення у школах інформаційних стендів з телефонами гарячої лінії для можливості звернення до булінгу в навчальному закладі. Враховуючи широке поширення електронних засобів зв'язку, крім традиційних плакатів із надрукованим номером гарячої лінії, вважаємо за доцільне створити на електронному майданчику плакати з QR-кодом, де також можна знайти номери телефонів гарячої лінії та всі необхідна інформація про булінг (до кого звертатися, як тощо).

Аналізуючи результати опитування, можна помітити парадоксальність ситуації в тому, що, на думку учнів, булінгу можна уникнути, залучаючи дорослих, але в той же час майже в 25% випадків вчителі (чи не єдині дорослі в школі) просто ігнорують це. Відсутність реакції з боку вчителів можна пояснити звичайною байдужістю або незнанням про те, що саме є булінговою поведінкою (це соціальний фактор булінгу – недостатня обізнаність суспільства про феномен булінгу як соціальної проблеми [7, с. 221] – і ця неусвідомленість сама по собі спонукає забіяк продовжувати переслідування). У зв'язку з останнім важливо звернути увагу на освітні програми для вчителів щодо загального вивчення теми булінгу, його можливого припинення в тій чи іншій ситуації та вжиття необхідних заходів щодо притягнення винних до відповідальності.

Методи боротьби з булінгом дуже індивідуальні в кожному окремому випадку. Питання про причини булінгу з боку хулігана та шляхи подолання наслідків булінгу з боку жертви слід вирішувати виходячи з особливостей даного конкретного епізоду. Однак методи виявлення таких випадків можуть бути універсальними. Буллер зазвичай боїться публіки, а жертви часто мовчать. Тому можна «доповідати» про випадки булінгу. Це означає, що в довільній формі (навіть без зазначення реквізитів, імені заявника) складається документ, в якому: описується ситуація, що виникла (що саме зроблено, до найменших подробиць: хто сказав/зробив щось пов'язане з тим, хто це зробив, яка була реакція з обох сторін); вказуються імена забіяка та потерпілого, чи були випадкові перехожі та їхні імена, чи є якісь конкретні докази (пошкоджене майно/синці тощо); вказується, чи можна було уникнути цього інциденту, чи були провокації/передумови для цієї ситуації; описує відчуття особи, яка робить «доповідь» у момент домагань і після; чи були поруч люди, які могли б втрутитися/втрутитися/запобігти конфлікту; чи зробили все, що «репортер» вважає за необхідне для такого попередження тощо.

Такий «протокол» можуть скласти не лише жертви булінгу, а й спостерігачі. Її особливість полягає в тому, що вона викладається «зрозумілою

мовою» звичайної дитини із зазначенням усіх почуттів і вражень, які вона може не висловити перед дорослими, але може викласти на папері. «Протокол» надається адміністрації школи.

Щоб гарантувати анонімність скаржника, введення має здійснюватися не безпосередньо, а через відповідні «скриньки довіри» або через електронні платформи (наприклад, надіславши електронний лист). З боку адміністрації навчального закладу в обов'язковому порядку такі «протоколи» повинні бути зареєстровані, створена відповідна комісія для перевірки дійсності викладених у них ситуацій та надання відповідних роз'яснень щодо заходів щодо недопущення таких ситуацій/притягнути винних до відповідальності.

Ще одним варіантом заходів із запобігання булінгу для українських навчальних закладів може стати впровадження моделі «Лінккрю» американського вчителя Джона Дьюї (John Dewey). Фактично передбачається впровадження «босів» на рівні окремого навчального закладу, якими можуть бути старшокласники, які вирізняються авторитетом, користуються повагою серед інших учнів і мають високі моральні якості. Їх навчають напередодні виконання обов'язків, тренують на тему спілкування з молодшими школярами. За учнями молодших класів наглядають «начальники». За «шефом» закріплюється (в середньому) 5-7 молодших школярів. Усі вони зустрічаються на перервах, на спільних шкільних заходах, спілкуються, обмінюються думками. Якщо один із підопічних «боса» є булером, він може використовувати свій авторитет, щоб змусити припинити насильницькі дії. Якщо один із «обвинувачених» є жертвою, так званий «бос» може допомогти оприлюднити проблему або поради, куди шукати допомоги. У зв'язку з цим важливо, щоб місця «начальства» були шанованими і бажаними, їхні поради сприймалися як авторитетні, завдяки чому досягався бажаний результат.

Діти часто починають вихлюпувати свою агресію, тому що не знають, куди направити свою енергію. Не знаходячи своїх витоків на користь суспільству, вони просто «змушені» їх хоч кудись витратити.

Найпростіша форма реалізації – знуцання над однокласниками.

Здається, сьогодні існує велика кількість гуртків/секцій/майстерень/ательє, де можна актуалізувати цю енергію та розвинути творчі/спортивні здібності дитини. Проблема в тому, що переважна більшість із них є платними і не кожна сім'я має фінансову можливість дозволити відвідувати свою дитину. Крім того, не всі кола, які позиціонують себе як вільні, насправді такими є. Тобто навчання в них безкоштовне, а також є численні членські внески (які можуть здатися благодійними), які фактично покладаються на батьків. По-перше, органи місцевого самоврядування мають посилити контроль за цим питанням. Тобто контролювати збір «обов'язкових» внесків з учнів позашкільного навчального закладу, що фінансується з місцевого бюджету. По-друге, інформувати батьків про законність і необхідність їх оплати.

Досліджуючи судові рішення у справах про булінг, ми звернули увагу на те, що жертвами булінгу часто стають діти, батьки яких конфліктують з іншими батьками чи вчителем. Так, у справі № 641/1780/19 встановлено, що мати потерпілого «на вимогу вчителя та батьківського комітету відмовлялася давати кошти на потреби, у зв'язку з чим її дитина зазнавала знущань та нехтування. поспілкуйся з нею» [16]. У такій ситуації керівництво школи відповіло пропозицією перевести дитину до іншого навчального закладу. Тому потрібно вести бесіди не лише з дітьми, а й з батьками та вчителями. На жаль, директор цієї школи відмовився від нашої пропозиції не проводити інтерактивні заняття для учнів та, за необхідності, для батьків. Таке ставлення адміністрації свідчить про те, що вони радше замовчують проблему, ніж запобігають їй.

Правильна організація вільного часу дітей є одним із ефективних заходів профілактики булінгу. Тому державна політика має сприяти розвитку та фінансуванню позашкільних навчальних закладів та відділень спорту. У зв'язку з цим необхідним є підвищення обізнаності населення (залучення реклами через соціальні мережі та веб-портали) щодо функціонування таких закладів, де студенти зможуть цікаво та змістовно проводити свій вільний час. Позакласна діяльність дітей дозволяє максимально використовувати вільний час, розвивати

творчі, спортивні та наукові здібності, розширювати кругозір і не втрачати час і бажання робити те, що може нашкодити іншим.

Основною причиною булінгу є відмінність жертви, її несхожість на інших: нетипова зовнішність, поведінка, одяг, стиль, соціальний статус тощо. Тобто діти-булінги реально реагують на особливості жертви; про те, чим він відрізняється від інших. Виходячи з цих міркувань, можна припустити, що, виховуючи толерантність у стосунках один з одним, випадки булінгу можна принаймні мінімізувати, просто навчившись поважати індивідуальність та унікальність кожної людини. Це метод, який ефективно працює у Швеції, де дітей виховують у дусі поваги до інших. Тому програми боротьби з булінгом використовуються там як додаткові заходи. Здатність нормально сприймати особливості кожної людини та знаходити відповідні способи самовираження надзвичайно важлива. Водночас одним із джерел нав'язування таких «стандартів рівності» є сама школа (наприклад, шкільна форма).

Незважаючи на те, що Президент України скасував обов'язкове носіння шкільної форми, це правило все ще діє в деяких школах, а діти, які чинять опір, піддаються цькуванню з боку адміністрації школи. На жаль, цей факт ми підхопили на лекції для 6 класу, учениця якої у приватній розмові розповіла про постійне цькування з боку вчителів. Після звернення до адміністрації школи директор рекомендував провести бесіду з ученицею у психолога, але директор запропонував перевести дівчинку до іншої школи. Спостерігається неадекватна реакція на ситуацію, що ще раз підтверджує необхідність навчання не лише учнів, а й вчителів та адміністрації школи.

З одного боку, можна сказати, що це дисципліна, а з іншого – не що інше, як нехтування індивідуальністю кожної дитини. По суті, дитина навчається самою школою необхідності підкорятися існуючій системі, а не заперечувати, що певною мірою руйнує її особистість. Має бути мінімум правил, але жодних, які доходили б до абсурду. Діти виховуються з постійним почуттям провини і страху, навіть у школі. Недотримання загальновизнаних стандартів – проблема менталітету всього народу. Культуру поваги до всіх, прийняття людини

незалежно від того, наскільки вона фізична чи розумова, необхідно культивувати від народження.

У реальній ситуації булінгу доцільніше реагувати двоетапно. У першому випадку потерпілий (наприклад, з батьками) повинен звернутися до керівництва школи для проведення «внутрішнього» розслідування. Це передбачає участь усіх сторін (поряд із спостерігачами) та створення спеціальної комісії (це передбачено законом), яка за результатами робить відповідні висновки. А вже на другому етапі слід звернутися до поліції з відповідними документами, наданими комісією. Така практика вважається більш ефективною, оскільки розслідування органів міліції після завершення першого етапу часто не знаходять логічного завершення у вигляді судового обвинувачення через відсутність достатніх доказів.

Також ми вважаємо корисними добавки:

- Основи державної політики України у сфері прав людини, зокрема захисту прав дитини, створення сприятливого середовища в навчальних закладах та запобігання булінгу;

- Національна стратегія у сфері прав людини, в тому числі очікувані результати стратегічного напрямку «Забезпечення прав дитини» положення: «Забезпечено запобігання булінгу в закладах освіти».

Проаналізувавши зарубіжний та український досвід створення програм запобігання насильству в школі, можна зробити висновок, що школам необхідно проводити єдину політику протидії насильству.

Важливо розуміти, які нормативно-правові документи використовуються, які нормативні акти стосуються працівників, а які – студентів. Тут закладено обов'язки персоналу щодо створення безпечного простору для всіх учнів навчального закладу, алгоритм вирішення ситуацій, коло осіб, які в цьому беруть участь, порядок функціонування групи АБВГД та склад групи. плоский. Важливою складовою реалізації плану дій щодо попередження насильства в школі є також діяльність самого колективу навчального закладу, який бере участь у виробленні відповідної політики навчального закладу з точки зору



спільного розуміння проблеми насильства, поведінки, що принижує гідність, відповідальності, яку кожна особа бере на себе, та заходів захисту учнів.

У школах міста Суми відсутня системна робота з профілактики насильства в шкільному середовищі, тому рекомендуємо врахувати наші рекомендації:

1) Розробці профілактичної програми в освітньому закладі має передувати дослідження соціально-психологічних аспектів шкільного насильства;

2) Головною метою програми повинна бути профілактика шкільного насильства, тобто його попередження, а не боротьба з наслідками (протидія);

3) Програма профілактики насильства в школі має включати комплекс заходів і включати наступні компоненти:

- Просвітницькі заходи щодо насильства в школі (як для вчителів, так і для учнів)
- Практична діяльність з формування навичок безконфліктної взаємодії в навчальному закладі
- Створення в навчальному закладі системи соціально-психологічної підтримки конфліктуючих сторін (механізми взаємодії в педагогічному колективі).

4) Програма профілактики має бути прийнята на початку навчального року та розрахована на один рік.

Тому в цьому підрозділі ми надали рекомендації щодо шкільної програми попередження насильства.

## ВИСНОВКИ

У навчальних закладах діти проводять більше часу, ніж будь-де поза сім'єю. Школи відіграють важливу роль у захисті дітей від насильства. Дорослі, які керують навчальними закладами, і ті, хто в них працює, зобов'язані створювати безпечні умови, які сприяють збереженню гідності дітей та сприяють їх розвитку. Але, на жаль, є великий ризик потрапити в ситуацію насильства в школі.

На насильство в школі впливає багато факторів, включаючи різне розуміння насильства в різних культурах, відмінності в соціальному та економічному статусі, сімейне становище дитини та середовище поза стінами школи.

Насильство серед учнів може приймати різні форми. Це також постійні глузування, в основі яких може бути будь-який фактор: від національності до зовнішніх даних дитини, шантаж, фізичне та психічне приниження, бойкот та ігнорування, псування будь-яких особистих речей тощо. Все це може негативно позначитися на психіці дитини. дитина впливає на дитину. Найбільш чутливі та найважчі для переживання форми насильства в шкільному середовищі – це ситуації булінгу та бойкоту.

Було прийнято ряд законів, які є важливим кроком у боротьбі з жорстоким поведінням з дітьми в школах. Проте, незважаючи на певні позитивні зрушення щодо проблеми жорстокого поведіння з дітьми, механізм правового та соціального захисту дітей залишається недосконалим.

В рамках підготовки дипломної роботи:

- визначено ключові категорії дослідження, такі як «насильство», «психічне насильство», «булінг», «бойкот» та інші;
- описав основні теоретичні підходи до вивчення питань профілактики насильства в школі;
- визначає соціально-психологічні характеристики цільової групи;
- проаналізовано законодавчу базу попередження насильства в школі;

- описав особливості шкільного насильства;
- проаналізовано існуючі програми профілактики насильства в школах;
- розроблено рекомендації щодо профілактичної програми протидії насильству в школі.

За результатами дослідження конституційно-правових засад протидії булінгу в Україні можна зробити наступні висновки:

Булінг є конституційним і юридичним правопорушенням, яке порушує низку конституційних прав і свобод людини, таких як право на слово та право вільно виражати свої погляди та переконання, право на власність, право на освіту тощо. Булінг – це дії учасників виховного процесу, що полягає у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі з використанням засобів електронного зв'язку, вчиненому щодо малолітньої чи неповнолітньої особи або такої особи щодо інших учасників навчального процесу, чим завдано шкоди психічному чи фізичному здоров'ю потерпілого. Його основними ознаками є: систематичність (повторюваність); наявність сторін – кривдника (булінгу), жертви (булінгу), спостерігачів; Наслідки у вигляді фізичного або психічного пошкодження. Розрізняють такі види булінгу: фізичний, психологічний, економічний, сексуальний, з використанням електронного зв'язку (кібербулінг).

Основною причиною булінгу є бажання людини завоювати авторитет серед однолітків. Водночас проблема булінгу – проблема колективна, а не проблема окремої дитини. Коли клас згуртований і дружний, прояви агресії з боку дитини компенсуються або засудженням таких дій, або невідтримкою авторитету агресора. Відсутність реакції з боку сторонніх перехожих є «сигналом» гравцеві, що його поведінка є нормальною. Неадекватне виховання дітей є передумовою для виникнення булінгу. Якщо в сім'ї є домашнє насильство і дитина бачить це щодня, то ця модель поведінки згодом переходить і в дитячий колектив. Жорстокість породжує жорстокість. Буває й інша ситуація, коли булер – це дитина, яку дуже люблять і їй все дозволяють

або просто ставляться байдуже. У будь-якому випадку результатом є насильство з боку одного однолітка.

Організація антибулінгу в Україні була започаткована прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18 грудня 2018 року. Булінг визнали адміністративним правопорушенням, яке карається штрафом або громадськими роботами. Крім того, Міністерство юстиції України в рамках проекту «Я маю право» проводить профілактичні заходи щодо протидії булінгу (лекції, тренінги, розробка агітаційних матеріалів, відеороликів, проведення Всеукраїнської акції протидії булінгу). тиждень тощо).

Громадські організації теж активно працюють у цьому напрямку. Незважаючи на цю роботу, відсоток жертв булінгу в Україні досить високий – 37,9.

Більшість іноземних держав регулюють питання протидії булінгу, приймаючи окремий закон або додаючи цю норму до закону «Про освіту». Проте, як показує практика, ефективнішими є спеціальні програми протидії булінгу, які включають лекції на певну тему, тренінги із залученням спеціалістів (психологів, поліцейських), роздатковий матеріал, відеоігри, що імітують напади булінгу тощо. Скандинавські країни, де спостерігається найменший відсоток випадків булінгу, мають досить успішну державну політику.

Під час опитування, проведеного серед учнів 4-9 класів, ми виявили, що більшість (91%) респондентів знають, що таке булінг, при цьому 23% були спостерігачами булінгу, 17% – жертвами та 7% – булінгом. Найпоширенішими формами булінгу були: образи та знущання – 33%; використання псевдонімів – 19%; вдарити, вдарити, штовхнути – 17%. Агресорами є переважно хлопчики (77%). Двадцять п'ять відсотків респондентів сказали, що вчителі або ігнорують цькування, або довіряють учням самотійно вирішити проблему. 47% учнів вважають, що цькування в школі можна уникнути, якщо дорослі вчасно виявлять його, а 11% вважають, що це неминуче.

Станом на вересень 2019 року судами розглянуто та вирішено 197 справ, у 93 з них накладено штраф на самого булера або його батьків від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. У судовій практиці є досвід притягнення хулігана до відповідальності за булінг, жертвами якого стають не лише однолітки, а й вчитель, коли хуліганом виступає сам вчитель, а адміністрація школи в особі директора – за приховування факту булінгу, неналежне з'ясування обставин.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Етимологія насильства // Соціальна робота в Україні на початку ХХІ століття: проблеми теорії і практики: [Матеріали доповідей на Міжн.наук.-практ. конф., Київ, 29-31 жовтня 2002]. – К., 2002.
2. Миськевич Т. Регулювання проблеми булінгу на законодавчому рівні: перші кроки України та світовий досвід [Електронний ресурс] / Т. Миськевич // Громадська думка про правотворення. – 2019.
3. Словник-довідник для соціальних працівників і соціальних педагогів / [за ред. А. Капської, І. Пінчук, С. Толстоухової]. – К.:УДЦССМ, 2000.
4. Суденко Ю.А. Превенція булінгу в освітньому середовищі.Юридична психологія. 2020. № 2 (27).
5. Психологічні чинники протидії булінгу [Текст] : аналіт. огляд [Мотлях О., Андросюк В., Левченко Ю., Суденко Ю.] Київ : Нац. акад. внутр.справ, 2020.
6. Батанова Н. М. Конституційні делікти в Україні: проблеми теорії та практики: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02; НАН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2007.
7. Конвенція про права дитини від 20.11.1989.  
URL:[https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_021](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021) (дата звернення 10.11.2019).
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення № 8073-Х від 07.12.1984. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення 17.12.2019)
9. Сирота Л., Позднякова В. Запобігання насильству в учнівських колективах. Ділова гра для педагогів / Л. Сирота, В. Позднякова // Соціальний педагог. – 2010. – № 11.
10. Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі: [метод. рекомендац. для викладачів та студ. вищ. пед. навч. закл.] / [О. Дроздов, Л.

Живолуп, О. Ніжинська, Я. Сухенко]; за ред. Я. Сухенко. – Полтава: ПОШПО, 2011.

11. Конвенція ООН про права дитини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_021](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021)
12. Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v5480729-18?fbclid=IwAR0eg0lSRhb6irYKukbVCePmzPsPWE0YawBKFTpMRSFrj22D0IE9p4GwSyM>
13. Закон України «Про освіту». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
14. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19>
15. Закону України «Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги профілактики». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1155-15?fbclid=IwAR3yNeCWbp1DmDM1nLU3iAXFcO9yr9qw35j47yyF5PkuBJQKDb6bNcdX43A>
16. Губко А. А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер.: Психологічні науки. 2013.
17. Лубенець І. Г. Насильство серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів (булінг та його причини). Наука і правоохорона. 2016.
18. Сирота Л., Позднякова В. Запобігання насильству в учнівських колективах. Ділова гра для педагогів / Л. Сирота, В. Позднякова // Соціальний педагог. – 2010. – № 11.
19. Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в школі: [навчально-методичний посібник]. – К., 2013.

20. Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі: [метод. рекомендації для викладачів та студ. вищ. пед. навч. закл.] / [О. Дроздов, Л. Живолуп, О. Ніжинська, Я. Сухенко]; за ред. Я. Сухенко. – Полтава: ПОШПО, 2011.
21. Беляєва О. Булінг у шкільному середовищі. Теорія та практика / О. Беляєва // Психолог. – 2017.
22. Постанова Коростенського міськрайонного суду Житомирської області від 8 жовтня 2019 року по справі № 279/2947/19 (справа про булінг (цькування) учасника освітнього процесу). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84789248> (дата звернення 25.12.2019).
23. Рішення Хмельницького окружного адміністративного суду по справі № 560/2057/19 (справа про булінг (цькування) учасника освітнього процесу). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86457592> (дата звернення 21.01.2020).
24. Навчально-методичний посібник «Тренінговий курс з профілактики насильства в шкільному середовищі: форми роботи та можливості організації». [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ipro.if.ua/predmety/osppsr/media/files/WCU3.pdf>
25. Горбатова Е. А. Теорія и практика психологического тренинга. – СПб: Речь, 2008.
26. Лубенець І. Г. Насильство серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів (булінг та його причини). Наука і правоохорона. 2016.
27. Дубровська Є., Ясеновська М., Алексеєнко М. Насильство в школі: Аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні. – К., 2009.
28. Янішевська К. Д., Тимошенко О. О. Деякі проблеми протидії булінгу в Україні та шляхи їх вирішення. Правові новели. 2018.
29. Малішевська А. П. Психологічне насильство і обдарована дитина / А. П. Малішевська, В. В. Хмелько, Н. М. Хмелько // Освіта та розвиток обдарованої особистості. - 2013.



30. Стельмах С. Булінг у школі та його наслідки / С. Стельмах // Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць / [За заг. ред. проф. В. І. Сипченка]. – Вип VI. – Слов’янськ: СДПУ, 2011.
31. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема / І. Сидорук // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. - 2015.
32. Соціальна педагогіка: Підручник / [за ред. А.Й. Капської]. – Київ : Центр навчальної літератури, 2003.
33. Кириленко М. Шкільне цькування, або булінг: вступ до теми.«Фармацевт Практик». 2011.
34. Найдьонова Л.А. Гуманізація стосунків через подолання цькування в шкільній спільноті. Наук. студії із соц. та політ. психології: 3б. ст. АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. м. Київ : Міленіум, 2007. Вип. 17(20).
35. Ліщинська О.А. Профілактика психологічного насильства в сім’ї та в освітньому середовищі: Методичні рекомендації. Національна академія наук педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. К.: Міленіум. 2010.
36. Офіційний веб-портал Міністерства освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/protidiya-bulingu/orgaizaciyiyaki-zajmayutsya-pitannyaми-bulingu-v-ukrayini> (дата звернення 23.12.2019).
- 37.Плутницька К. М. Підходи до розуміння булінгу як форми шкільного насильства. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2017
38. Кодекс України про адміністративні правопорушення [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
39. Гончаров В. В. Жорстока поведінка в підлітковому середовищі / В.В.Гончаров // Соціальний педагог. - 2009.

40. Кіричевська Е.В. Насильство в освітньому середовищі: діагностика, аналіз, стратегії подолання. Запоріжжя, 2010.
41. Костюк О. Досвід Канади щодо антибулінгової роботи у середній школі. Порівняльно-педагогічні студії. № 4 (26). 2015.
42. Лушпай Л.І. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії). Українознавчий альманах. 2010. Вип. 4.
43. Пихтіна Н.П. Основи педагогічної техніки: навч. Посіб. К. : П 35 «Центр учбової літератури». 2013.
44. Психологічна проблема булінгу в шкільному середовищі. Департамент освіти та науки Івано-Франківської міської ради. Івано-Франківськ. 2014.
45. Савельєв Ю.Б. Виключення та насильство: чи існує булінг в українській школі? Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Наукові записки. Т. 97. К. : Аграр Медіа Груп, 2009.
46. Шкільна служба порозуміння: програма формування безпеки в навчальному закладі : [буклет]. – К.: Український центр порозуміння, 2008.
47. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України № 2657-VIII від 18.12.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19> (дата звернення 20.12.2019).
48. Duncan A. (2006). Bullying in American Schools: A Social-Ecological Perspective on Prevention and Intervention, edited by Dorothy L. Espelage & Susan M. Swearer. *Journal of Catholic Education*, 10 (2). Retrieved from <http://digitalcommons.lmu.edu/ce/vol10/iss2/12>
49. Vacchini E., Esposito G., & Affuso G. (2009). School experience and schoolbullying. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 19, 17–32.<http://dx.doi.org/10.1002/casp.975>

50. Коваль Р., Горлова А., Нікітчук А., Микитюк О., Ліхоліт Ю. Шкільна служба розв'язання конфліктів: досвід уповноваження. Посібник. К. : Видавець Захаренко В.О., 2009.
51. Лесько Н. Захист дітей від насильства в освітньому середовищі України. *National Law Journal : Theory and practice*. 2017.
52. Коваль Г.В., Алексеєнко Г.О. Сучасні підходи до визначення класифікації булінгу в шкільних підліткових колективах. *Наукові праці. Педагогіка*. Вип. 257. Том 269. 2016.
53. Поляруш С.І. Поняття та проблема правового захисту від шкільного булінгу. Актуальні проблеми правової науки і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції : матеріали X Міжнар. наук.- практ. конф., присвяч. 100-річчю підготовки охоронців правопорядку в Харкові (м. Суми, 20–21 трав. 2017 р.). МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Суми, 2017.
54. Король А. Причини та наслідки явища булінгу / А. Король // Відновне правосуддя в Україні. - 2009.
55. Гончарук Н. М. Психологічні особливості комунікативних умінь та навичок у підлітків// *Проблеми сучасної психології*. – 2012.
56. Українська психологічна термінологія : словник-довідник / за ред. М.-Л. А. Чепи. – К.: ДП «Інформ.- аналіт. агентство», 2010.
57. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Розділ V. Соціальна педагогіка. 2015.
58. Мірошниченко О. А. Діагностика особистості майбутнього психолога : методичний посібник до вивчення дисципліни «Практикум із загальної психології» для студентів спеціальності 7.040107 «Психологія». – Житомир, 2012.
59. Губко А. А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Психологічні науки. 2013.

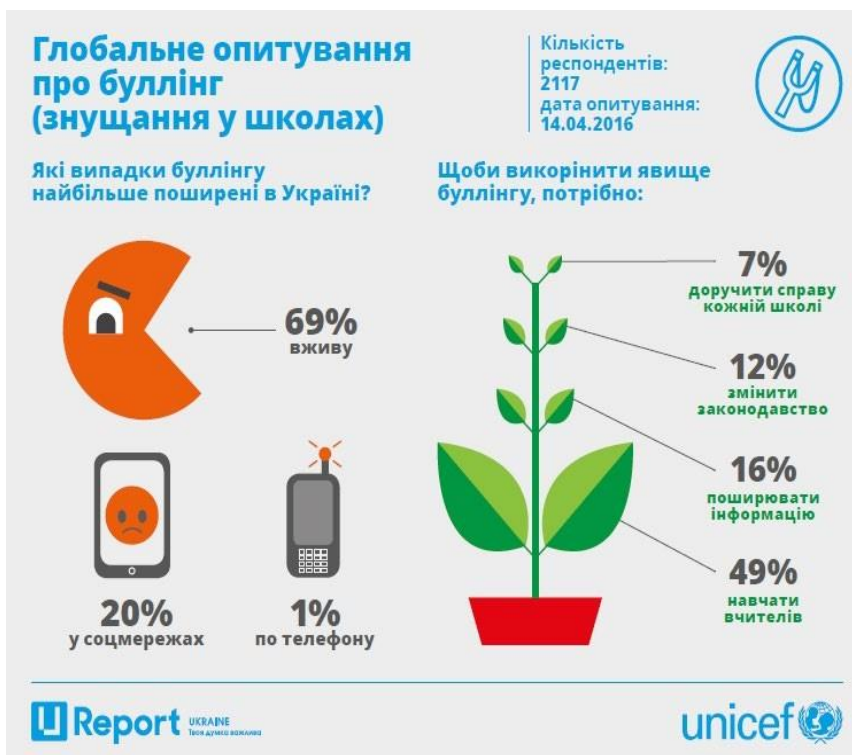
60. Булінг – важлива проблема для підлітків в Україні. ЮНІСЕФ розпочинає кампанію проти булінгу. Педагогічний портал : освітня преса. URL: <http://pedpresa.ua/185372-buling-vazhlyva-problema-dlya-ditej-v-ukrayiniyunisefrozpochynaє-kampaniyu-proty-bulingu.html> (дата звернення:23.01.2020).

61. Public Safety Canada. Bullying prevention in schools. School factors.[Електроннийресурс]. – Режим доступу: <http://www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrscs/pblctns/blng-prvntn-schls/index-eng.aspx>

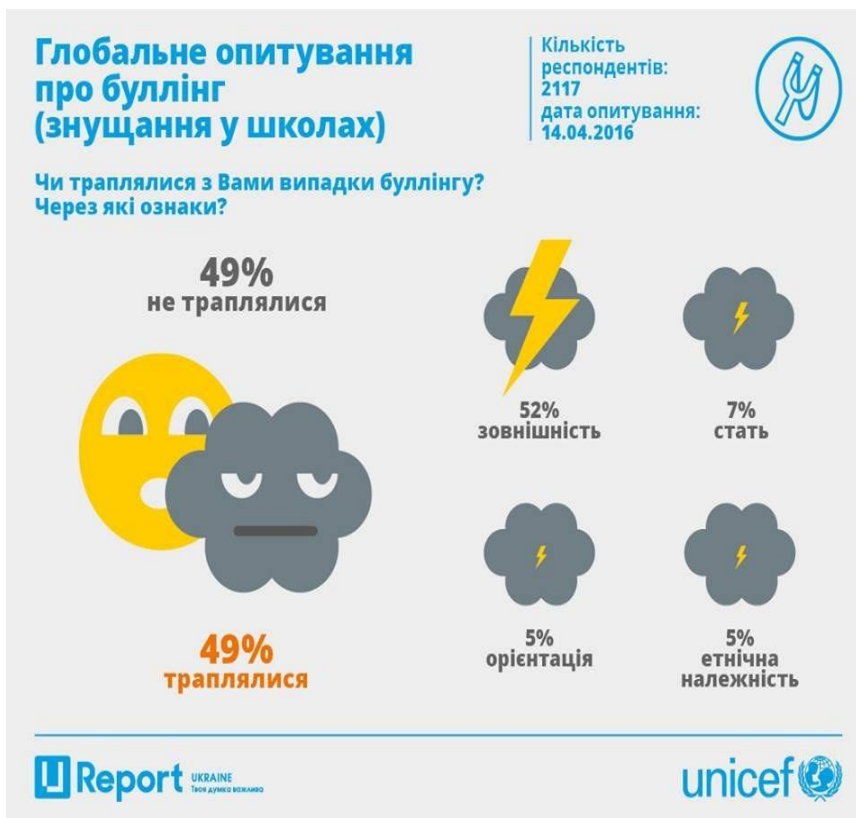
62. Куртова С. Булінг у школі. Освіта.UA. URL : [http://osvita.ua/school/lessons\\_summary/upbring/42788/](http://osvita.ua/school/lessons_summary/upbring/42788/) (дата звернення: 23.01.2020).

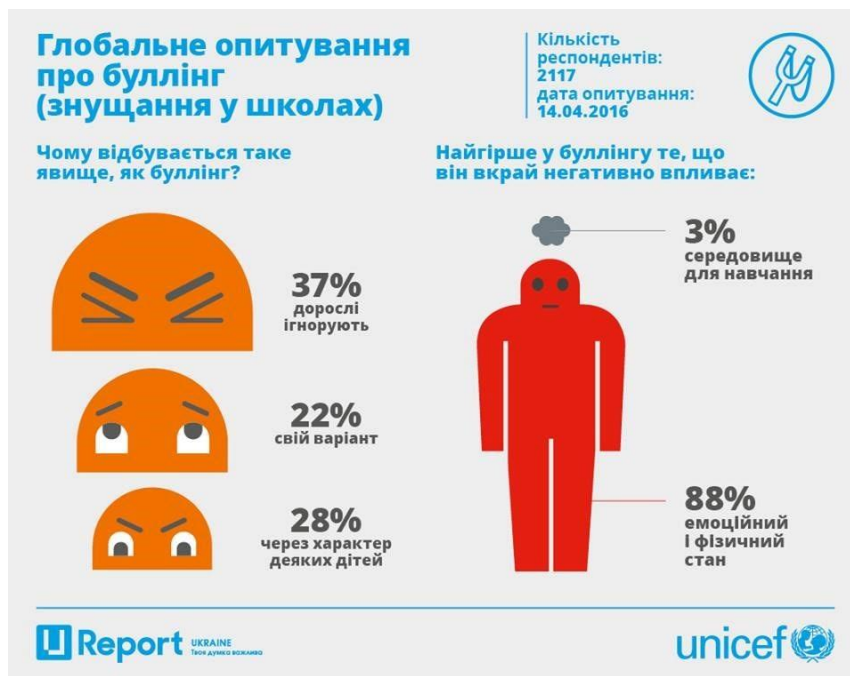
## ДОДАТКИ

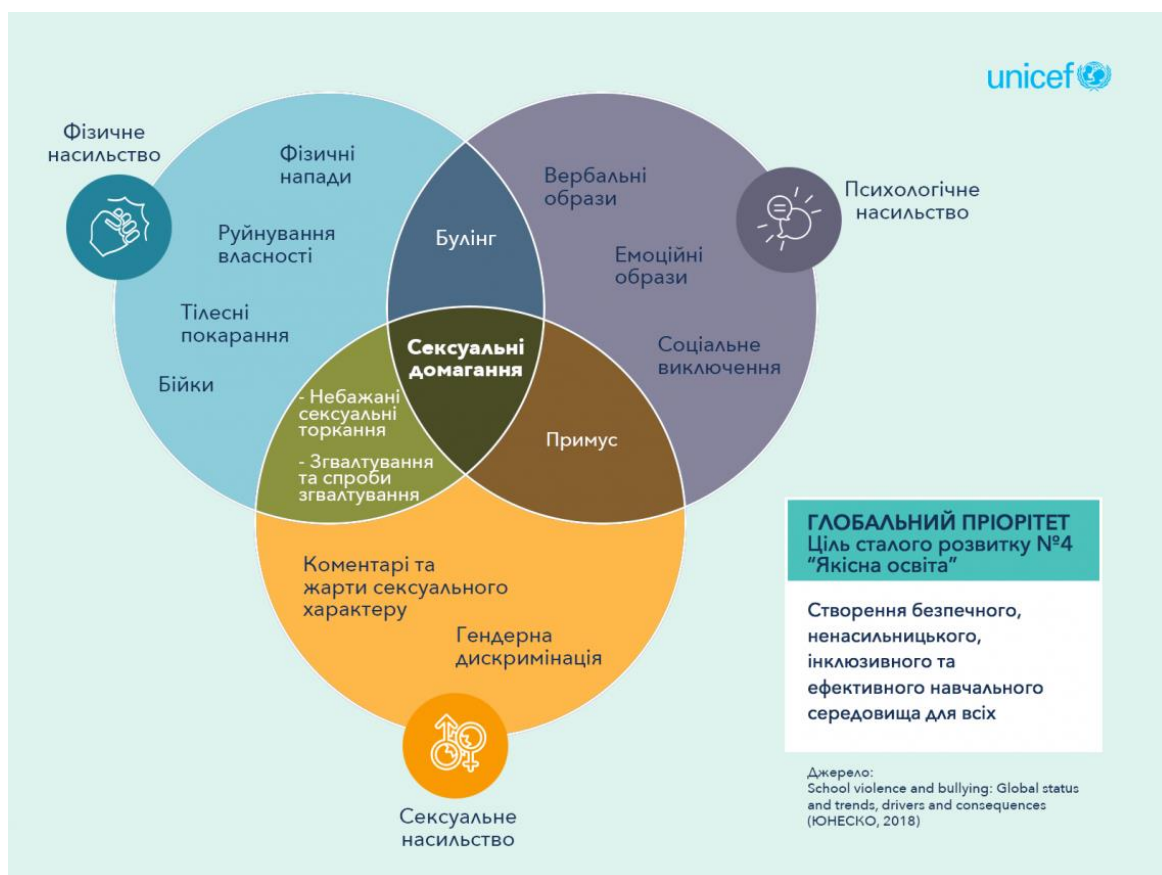
## Додаток А



## Додаток Б









# БУЛІНГ

### ЩО ЦЕ?

Булінг - агресивне переслідування одного з членів колективу (особливо колективу школярів і студентів) з боку інших членів колективу. При цьому жертва не в змозі захистити себе від нападу, таким чином, булінг відрізняється від конфлікту, де сили сторін приблизно рівні.

### ВИДИ БУЛІНГУ

фізичний

кібербулінг

психологічний

### ЩО РИБИТИ ЯКЩО ВАША ДИТИНА СТРАЖДАЄ ВІД БУЛІНГУ?

67%

дітей стикались з будь-якими проявами булінгу

- ✓ НЕ тисніть на дитину;
- ✓ поговоріть, будьте готові вислухати та підтримати;
- ✓ поясніть, що вона має захисників, які можуть їй допомогти;
- ✓ дайте можливість дітям самостійно вирішити конфлікт;
- ✓ повідомте керівництво, вчителів та шкільного психолога;
- ✓ підтримайте дитину та допоможіть налагодити контакт з однолітками;
- ✓ якщо на рівні школи вирішити проблему НЕ вдалося - повідомте у поліцію;
- ✓ НЕ ігноруйте булінг;

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ

«Стоп булінг!»



## ФАКТИ БУЛІНГ – ЩО РОБИТИ

### ОЗНАКИ НАСИЛЬСТВА НАД ДИТИНОЮ

- пригнічений настрій
- небажання йти до школи
- агресивність
- поганий сон та апетит
- небажання вчити конкретний предмет
- тривожність



### ЩО РОБИТИ БАТЬКАМ



активно захищати права дитини



поспілкуватись із однолітками, їх батьками, вчителями, адміністрацією школи



звернутись до дитячого психолога



обговорити з дитиною можливі сценарії цькування



показувати приклад, як спокійно вирішувати конфлікти



розмовляти з підлітками як з дорослими



у будь-якій ситуації залишатися на стороні підлітка



перевести дитину до іншої школи



працювати над самооцінкою дитини

### ЩО РОБИТИ ДИТИНІ



несподівано збити з пантелику нападника



відповідати на образи спокійно, без лайки



при всіх повідомити вчителю



якщо б'ють - тікати або голосно кричати

**ЖЕРТВАМИ СТАЮТЬ ТІ, ХТО НА ЗАГАЛЬНОМУ ФОНІ ВИГЛЯДАЮТЬ СЛАБКИМИ АБО НЕВПЕВНЕНИМИ**

## ПОРАДИ УЧНЯМ, ЯКІ СТАЛИ ЖЕРТВАМ БУЛІНГУ

- ▣ Зберігай спокій.
- ▣ Розкажи дорослому, якому довіряєш:
  - ▣ Батькам
  - ▣ Класному керівнику
  - ▣ Викладачу
  - ▣ Директору
- ▣ Звернися до психолога у навчальному закладі
- ▣ Напиши про свою проблему та вкинь до скриньки довіри, яка є у навчальному закладі
- ▣ Поговори про це із своїми братами чи сестрами, або з друзями, щоб тобі не здавалося, що ти самотній.



**ЗУПИНИМО  
БУЛІНГ  
РАЗОМ!**



**ЗАХИЩАЙ СВОЇ ПРАВА  
РАЗОМ З МІН'ЮСТОМ!**